

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 120 (16730)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 20,
суббота

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 4 рубль.

Дарга — Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү

ШИИТПИРЛЕП ШЫДААР

Республиканың арга-арыг ажыл-агыйының болгаш болбаазырадыр үлетпүрүнүн хүндүлүг ажылдакчылары!

Профессионал байырынар — Арга-арыг ажылдакчызының хүнү-биле ТР-ниң Чазааның болгаш бодумнун өмүнээмден Силерге байыр чедирдим!

Силерниң шилип алган мергежилер — чер кырында эңне гуманный мергежил. Силер бодунарның күш-ажылыңар-биле бойдустан үнелеп четпес байлаан камгалап, катап тургузуп турар силер. Ынчангаш арга-арыгны "бөмбүрзектиң өкпези" деп адап турары таварылга эвес. Моон ужурунда ол пөкпе кайы хире кадык болгаш арыг болурундан чүгле амгы салгалдың эвес, харын бистиң уругларывыстың болгаш оларның уйнуктарының амдыралының шынары улуу-биле хамааржыр.

Тыва чуртунда кайгамчык хей арга-арыг байлаа мөөңнеттинген, бистиң республика-высты Чер бөмбүрзектиң онзагай булуңу болдурган, ол байлактарны ажыл-агыйда калбаа-биле ажылгап турар. Ол байлактарны республиканың чаагай чоруунга угаан-сарыылдыг ажылгаары — арга-арыг ажылдакчыларының чугула сорулгаларының бирээзи. Арга-арыг ажыл-агыйының специалистериниң ажыл-чорудул-

газынга бо угланышкын болза эде тургустунуушкуннун бүгү силгишкиннерин ажып эрткен болгаш рынок харылзааларын чогумчударының болгаш быжыглаарының үе-чадазынче кирген Тываның экономиказын хөгжүдеринге чаа үе-чадада онза ужурудузальг.

Эрткен чылын республиканың арга-арыг болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүрү 2001 чылга бодаарга, 17 хуу хей продукцияны бүдүргөн. Арга-үлетпүр комплекзиниң эргелеп-башкарылганын катап тургузар болгаш продукция бүдүрер хемчээлди өстүрер сорулга-биле республиканың Чазаа 2006 чылга чедир Тываның арга-арыг үлетпүр комплекзин хөгжүдер тускай сорулгалыг программаны хүлээп алгаш, бадылаан.

Арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары оларның мурнунга тургускан сорулгаларны чедишкенин шийтпирлеп шыдаарыңа бүзүрээр мен.

Арга-арыг ажыл-агыйының бүгү ажылдакчыларыңа күш-ажылчы чаа чедишкенин, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амдыралды күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ОНЗА КОНТРОЛЬДА

Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылда күш-ажыл рыногунга дүшкүрлүг байдалга таварышкан девискээрлерниң данзын бадылаан. Ындыг девискээрлерге республиканың 17 кожуундан 5 кожуун кирген, оларга Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Тере-Хөл, Чеди-Хөл кожууннар хамааржыр. Ол кожууннарда ажыл чоктарның

саны ажыл кылып шыдаар чоннуң 16-дан 28 чедир хузу бооп турар. Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг бюджеттен кирер хөреңгини бирги ээлчегде бо кожууннарже чорудар, оон аңгыда кожууннар боттары ындыг хөреңгини үзүп бээр.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

ЧАСТЫРЫГ ТУРБАС

Неделяның баштайгы хонуктарында «Шын» солунун бөлүк ажылдакчылары Тес-Хем кожуунче сургакчылап, чурттакчы чон, удуртукчулар-биле ужуражылгаларны кылган.

Тес-Хемниң 6 сумузундан Ак-Эрик төп болгаш республика иштиниң солун, сеткүүлдерин чагыдар талазы-биле кожуунда эки көргүзүлгелерлиг. Ак-Эрикчилер «Шын» солунну 51 кижичагыдып номчуп турар. Ол эрткен чылдан оранчок баткан сан. Кожууннун төвү Самагалдай сумузу база ол хире чагыдылгалыг. Арткан суурларда солунун чагыдылгасы 22-30 аразында. Кожуун «Шын» солунну 178-ти чагыткан. 8 муң ажыг чурттакчы, 2 муң ажыг өрегалыг кожуунда ол эң хей чагыдылга болуп турар.

Тес-Хем кожууннун почта харылзаа эргелелиниң даргазы Сагаан-оол Александрович Санчаттын тайылбырлааны-биле чагыкчыларның кол кезин пенсионерлер болгаш башкылар, эмчилер тургузуп турар. Чагыдылга чайгы үеде элээн кызырлып, күскү үеде көвүдээр.

Чойганмаа САТ.

ДОКТААЛДЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

Девискээрниң кышка белеткелиниң байдалы ыңдында-ла чедишпес хөреңгивистиң кайы хире барындан хамааржыры кымга-даа чажыг эвес. Ынчанмыже республиканың чурттакчы чонунун коммуналщиктерге өреси он-он миллион рубль бооп турарын парламга үргүлчү дыңнадып турар.

Тываның Чазаа апрель айда «Ажылгаан электри болгаш чылыг энергиязы дээш чонун өрелерин төледир хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. А бо неделяда «Тыва-коммунаэнерго» КУБ үстүнде айыткан доктаалды канчаар күүсеткенин дыңнаткан.

Отчеттун ниити байдалын ап көөрге, чүгээр-даа ышкаш: бо чылдың 8 айларында чондан 43577 муң рубль чыыр планны 32648 муң рубльге азы 74, 92 хуу күүсеткен. Тыва Республиканың Баштыңы телевидер чылдызы чүгээр болганын демделгезин болгаш октябрь 1-ден эгелээш, «Тываэнерго-биле» санажырын «Тывакоммунаэнерго» удуртукчуларыңа сүмелээш.

Ол болдунга бе, ынчаш? Өрелиг кижилерден чылдалар чорударын «Тывакоммунаэнерго» ажылдакчылары чыып шыдаарлар бе? Бо дугайын «Тывакоммунаэнерго» ол-ла отчетунда мынчаар тайылбырлаан: чондан өрелер чыыр 29, оон иштинде Кызыл хоорайда 17,

кожууннарда 12 кижичагыдып турар. Эвээш-даа, хей-даа эвес аан! Тываның чурттакчыларының хей миллион өрелерин олар чыып шыдаар чүве ирги бе? 29 кижичаан. Отчетта оон-даа солун чүүл бар: «Өре чыкчыларының хей санныг армиязы 2003 чылдың март-сентябрь айларда 1779019 рубльди чыгган». «Өре чыкчылары өреси 1000 рубльден ажып турар кижилерден өрени чыып турарындан өрелиглерниң саны 1779 кижичаа кызырылган» деп отчетта улаштыр бижээн. Сан санаар болзувусса, мындыг боор-дур: 1779 деп санны 1000-га көвүдөдиптерге 1779000 болур. Арткан 19 рубльди санавайн барып болур, чүге дизе отчеттун сөзүглелинде частырыг болу берген, «ажып турар» деп сөстүн орнунга «ашпайн» деп сөстү кирибээр. 1000 рубль — ортумаа-биле үш ай иштинде коммунал ачы-дузазы төлээр акша ышкажыл. Өрелиг ак сеткилдиг төлөп турар чон хей болгай. Оон-биле кады коммуналщиктер тарифтер (өртектөр) ескениниң дугайын чонга болур-чогууру-биле база дыңнадып четтикпейн турарлар.

Моон алгаш көөрге, бо 1779 кижичагыдып-даа сагындырыг чокка өрелиг төлгезин кижилердир. Төлээр шыдалдыг кижилер төлөп-ле турар. Оон-биле кады өре чыкчылары өре чыыры-биле квартираларга чеде

бергеш, төлөвес болза судка кирир бис деп кыжаныр, ол хирезинде кымның каш өрелиг бооп турарын безин орта билбес боор таварылгалар бар.

Ынчаарга өреси 10-дан 30 муң рубль чедир өрелиглерден негелде кандыгыл? Отчетта мынчаар бижээн: «Чазаактың доктаалын күүседиринге бүдүрүлгениң юридиктиг албаны улуг үлүүн кирип, 1176132 рубльге 546 негелде билдиришкенин белектээш, 433 негелдени судка көргөш, 4282000 рубльдин 121 күүседир шийтпирин үндүргөн». Ындыг арга-биле хоочураан өрелиглерден чеже акша хавырганыл? Отчетту оон улаштыр номчуптаалы: «Өрелиг тыртары болдунмас 14 херекти шуут сок-саткан». Элдеп аа? Ам дээр-резинде 14 болганы харын чүгээр ышкажыл.

Моон үндүрер түнел ыңдыг-ла нарын эвес хире: «Тывакоммунаэнерго» хереклекчилер-биле тергиин багай ажылдап турардыр. Ындыг чер бууравайн канчаар. Ачы-дуза чедиргени дээш төлөвир — бүдүрүлгениң орулгалыг болурунун кол үндезини болгай.

«Мурнундагы хевээр, эңне дээштиг хемчег болза кызга-даашкыны уламчылаары болур» деп отчетту түннээш. Тывызыкты тывары белең чүве-дир...

В.МАРКОВА.

Кара-Хаак: НОГАА БО ЧЫЛЫН ЭКИ

Бо чылгы ногаа кандыг болганын тодары-биле Кызыл хоорайдан ыңдыг-ла кончут ырак эвес «Кара-Хаак» МУБ-туң (муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң) хову бригадасынга чеде бердивис.

Паромну кешкеш, ногаа тараан, ында-мында хей-ле кижилер картофель дүжүдү ажааган шөл-биле халдып оравыска, бригада төвү каш бажың кестүп келди. Ногаажылар дүштеп турар болду. Бригадир Светлана Бегзиевна Салчакка дораан таваржы бердивис. Барган ояар буганың мыйызындан алып, бүзүрелдиг күчүтен дег, дорт-ла ажыл-херекче кириптивис. Бригадада чылдың-на ажылдаар 20 кижичаа барын Светлана Бегзиевна дыңнатты. Бо чылын 15 гектар черге капуста, 4 гектар черге картофель, чартык-чартык гектар черлерге морковь, свекла, помидор тараан. Оон

ыңай 20 соток черде кулча база тараан.

Капустаны бо чылын 1 гектар шөлден 15 центнерни ортумаа-биле чайлыг алып боор бис дээрзин бригадир бүзүрелди-биле чугаалады. Кожа чыдар шөлдерниң безин дүжүдү аңгы-аңгы боор. Чамдык шөлдерден 1 гектардан 20-даа центнер чедир ап болур. Черле ынчаш эрткен чылга деңнээрге, бо чылын ногаааларның үнгени черле эки бооп турар. Эрткен чылын ук бригада «Кара-Хаак» МУБ-ка 120 тонна капуста дужааган болза, бо чылын оон хей болур дээрзи илден болду.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: найыралдыг ногаажылар бригаданың кежигүннери. Бригадир С.Б.Салчак (ортузунда олурар).

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының—Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы—Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының албан-дужаалына Р. С. Баянны томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың сентябрь 17-де №384 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Радислав Санааевич Баянны Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызына—Тыва Республиканың саң-хөө сайыдына томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 372.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының—Тыва Республиканың инновация, инвестиция болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалына А.В. Брокертти томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың сентябрь 17-де №385 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызына—Тыва Республиканың инновация, инвестиция болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдына Александр Владимирович Брокертти томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 373.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының—Тыва Республиканың садыг, амьдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр сайыгының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызына Ш.В. Кара-оолду томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың сентябрь 17-де №386 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Шолбан Валерьевич Кара-оолду Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы—садыг, амьдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды деткир сайыдына томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 374.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга А.Т. Конгарны томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың сентябрь 17-де №387 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызына Алдын-Кыс Темир-ооловна Конгарны томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 375.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының — Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга С.В. Никоноту томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың сентябрь 17-де № 388 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызына — энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыдына Сергей Викторович Никоноту томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 376.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы— Тыва Республиканың тудуг сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга А.Б. Свинцовту томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының 2003 чылдың сентябрь 17-де № 389 ЗП-1 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызына — Тыва Республиканың тудуг сайыдына Александр Борисович Свинцовту томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 17, № 377.

ТР-НИҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ БИРГИ ОРАЛАКЧЫЛАРЫНГА, ОРАЛАКЧЫЛАРЫНГА ТОМУЙЛАТТЫРГАННАР

Александр Владимирович БРОКЕРТ

1963 чылдың март 12-де Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1985 чылда Красноярскиниң политехниктиг институтун дооскан. Инженер-тудугчу. Даштыкы дыл билбес. «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштөриниң 70 чылы» медаль-биле шаңнаткан.

1980-85 чылдарда Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда салбырына өөрөнгөн. 1985 чылда «Кызыл тудуг» эргелелинге мастер. 1985-88 чылдарда

Совет Армияның хүрээленинге албан эрттирген. 1990 чылга чедир ВЛКСМ Тыва обкомунун инструктору, кылдис эргелекчизи турган. 1990-1995 чылдарда «Спутник» АЧК-ның оргкомитетинин даргазы. 1995-97 чылдарда «СЕЛЕНА-Т» КХН-ниң экономиктиг директору. 1997-1998 чылдарда ТР-ниң Даштыкы экономиктиг делегей харылзаалар яамызының сайыдының бирги оралакчызы, садыг департаментинин начальниги турган. 1998-2002 чылдарда ТР-ниң садыг болгаш амьдырал хандырылга сайыды.

2003 чылдың март 17-де ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы—инновация, инвестиция полити-казының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының хүлээлгезин күүседип турган.

Шолбан Валерьевич КАРА-ООЛ

1966 чылдың июль 18-те Тыва АССР-ниң Улуг-Хем районун Чодураа суурга төрүттүнген. 1990 чылда Уралдың күрүне университетин, 1993 чылда ол-ла университеттин хүндүскү аспирантуразын дооскан. Немец дыл билер. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаты, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кезигүнү турган.

1983 чылда Каа-Хем районда Суг-Бажи ортумак школазынга спорт инструктору, 1983-1986 чылдарда Уралда күрүне университетинин философия факультетинин студентизи, 1986-1988 чылдарда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштөринге албан эрттирген. 1990 чылга чедир Уралда күрүне университетинин философия

факультетинге өөредилгезин уламчылаан. 1990 чылда ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг салбырының экономиктиг шийчелдер лабораториязының инженери. 1990-1993 чылдарда Уралдың күрүне университетинин аспирантызы. 1993-97 чылдарда хаагыг хевирниң «Кардо» АН-ниң чингине директору. 1997-98 чылдарда «Докар» КХН-ниң чингине директору.

1998-2002 чылдарда Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы. Оон аңгыда 1999-2001 чылдарда РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң делегей херектеринин талазы-биле комитет даргазының оралакчызына ажилдаан. 2002-2003 чылдарда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты. 2003 чылдың май 27-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының—садыг, амьдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр сайыгының хүлээлгезин күүседип турган.

Радислав Санаевич БАЯН

1964 чылдың июнь 30-де Тыва АССР-ниң Тес-Хем районун Самагалдай суурга төрүттүнген. 1985 чылда Москвада Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң К.И. Скрябин аттыг ветеринария академиязын дооскан. Улетпүр барааннарын садарын организастаар болгаш

товароведение мергежилди чедип алган. 1998 чылда РФ-тиң Чазаның чанында Саң-хөө академиязын дооскан. 1985-86 чылдарда Тыва респотребсоюзтун аң-өлүк белеткээр килдизинин охотоведи, 1986-88 чылдарда ВЛКСМ Тыва обкомунун ажылчын-кедээ килдизинин инструктору. 1988-89 чылдарда ВЛКСМ Тыва обкомунун учет болгаш статистика килдизинин сектор эргелекчизи. 1989-1991 чылдарда ВЛКСМ Тыва обкомунун саң-хөө ажыл-агый килдизинин эргелекчизи. 1992 чылда ВЛКСМ Тыва обкомунун 2-ги секретары. 1992-

1993 чылдарда Тываопт» деп АН-ниң директорунун оралакчызы. Оон дараазында чылдарда «Феникс» деп КХЭ-ниң директорунга, ТР-ниң Чазаның аныктар херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип ажилдаан.

1996-97 чылдарда ТР-ниң аныктар херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турган. Ол-ла чылын Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызының—ТР-ниң саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип ажилдаан. 1997-1998 чылдарда Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы—ТР-ниң саң-хөө сайыды. 1998-2000 чылдарда «СБС АГРО» АКБ-ниң Тывада девискээр салбырының директору. 2000-2002 чылдарда «Сибирское ОВК» АК ААН-ниң Тывада девискээр салбырының директору.

2002 чылдың июнь айдан бээр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының—Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турган.

Алдын-Кыс Темир- ооловна КОНГАР

1962 чылдың февраль 5-те Тыва АССР-ниң Тес-Хем кожуунун Ак-Эрик суурга төрүттүнген. 1992 чылда күрүнең Кызылда башкы институтун дооскан. Биология башкызы. РФ-тиң Өөредилге яамызының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

1987-89 чылдарда Кызылда башкы институтунун биология кафедрасының лаборантызы, 1989-91 чылдарда Кызылда күрүнең башкы институтунун студентилер профэвилелиниң даргазы, 1992 чылда улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларның республикада профэвилел комитетинин даргазының оралакчызына ажилдаан. 1992-93 чылдарда Кызылда башкы институтунун ботаника кафедрасының

башкызы.

1993-94 чылдарда күрүнең Кызылда башкы институтунун ботаника кафедрасының ассистентизи, Москвада күрүне университетинин биология факультетинге стажировка эртен. 1994-97 чылдарда Тываның күрүне университетинин социал камгалал болгаш кижизидилге ажылының талазы-биле проректору. 1995-97 чылдарда эртем болгаш өөредилге черлеринин талазы-биле ТР-ниң күрүне комитетинин чанында студентилерниң социал камгалал фондузунун директорунга дакпырлап ажилдап турган.

1997-2001 чылдарда аныктар бизнесин, сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр болгаш аныктарны ажылга хаара тудар талазы-биле ТР-ниң күрүне комитетинин даргазы. 2001 чылда ТР-ниң аныктар херектеринин талазы-биле күрүне комитетинин даргазы. 2001-2002 чылдарда Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турган.

Сергей Викторович НИКОНОВ

1951 чылдың октябрь 14-те Кемерово областың Возышенный суурунга төрүттүнген. 1981 чылда Красноярскиниң политехниктиг институтун дооскаш, «автомобильдер болгаш авто-ажыл-агый» деп мергежилди алган. «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы», РФ-тиң одалга-энергетика комплекзинин хүндүлүг ажылдакчызы.

1967-1971 чылдарда Кузнецкиниң индустриалдыг техникумунга өөрөнгөн. 1970-71 чылдарда Барыин-Сибирь металлургия заводунун слесары. 1971-72 чылдарда Караганданың металлургия комбинатының слесары. 1972-74 чылдарда Совет Армияга албан эрттирген. 1974-76 чылдарда Кузбассэнергону мурнуу талада электри четкилеринин электромонтеру. 1977 чылда «Тыва кедээ тудуг» трестинин № 62 КМК-ның чо-

лаачызы, слесарь. 1977-79 чылдарда ДОСААФ-тың Тыва область комитетинин райком даргазы. 1979 чылда «Тыва кедээ тудуг» трестинин МЭ-ниң механиги. 1979-82 чылдарда аш-чем холугларының Харцызта заводунун гараж эргелекчизи. 1982-83 чылдарда Харцызта металлургия техникумунун бүдүрүлгө өөредилгезинин мастери. 1984 чылда «Советуголь» бүдүрүлгө каттыжышкынының автобазаның улуг мастери. 1984-87 чылдарда Донецк областа Харцызтын № 04119 автобүдүрүлгезинин начальнигинин оралакчызы, ТКК-ниң начальниги турган. 1988-89 чылдарда «Кызыл-1» мехколоннаның монтаж ажылчыны. 1989-2002 чылдарда монтаж ажылчыны. Кол механик ажылдарга ажилдап турган. 1991-2002 чылдарда Тыва Республиканың энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый сайыды.

2002 чылдың сентябрь айдан Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының—энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыдының хүлээлгезин күүседип келген.

Александр Борисович СВИНЦОВ

1965 чылдың июнь 23-те Тыва АССР-ниң Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1989 чылда Красноярскиниң инженер-тудуг институтун дооскан. Инженер-тудугчу. Англи дыл билер.

1982 чылда Кызылда №15 школаның биология кабинетинин лаборантызы. 1982-89 чылдарда Красноярскиниң

инженер-тудуг институтунун студентизи. 1989-90 чылдарда Кызылда № 1 бажың тудар комбинаттын ээлчег начальниги, инженер-технологу, бүдүрүлгө начальнигинин оралакчызы турган. 1990-96 чылдарда Кызылда «Луч-2» кооперативтин даргазы.

1996-2003 чылдарда хууда сайгарлыкчы турган. 2003 чылдың апрельден эгелеп, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының — Тыва Республиканың тудуг сайыдының хүлээлгезин күүседип турган.

Владимир САВИНЬКТИҢ чуруктары.

Көдээниң хөөннери

ЧУГААВЫСТЫ АМ-ДАА УЛАМЧЫЛААЛ

Күс апаарга, көдээде-даа, хоорайда-даа чоннуң сагъжында сиген-ширбил чедир белекпел кылыры, кыштагларже сөөртүп чедирери, картофель, ногаазын үезинде камныг ажаап, шыгжап алыры, суггарып, өстүрүп алган тараа-быдаазын кестирер машина-техника четчелеп белеккээри, төнчүзү барып кышка белекпел ажылдары дээш, ажаанзырал-ла хөй. Кандыг-даа кижилер ал-бодунун, азыраан малынын, ажы-төлүнүң ижерчири, идик-хеви, өөредилгези дээш, ыйыдып чоруур чүве болганда, кыш-соок дүжер бетинде бүгү-ле чүүдлерни аайлап, белекпел, артыкшылдын шыгжамырга үүжелеп, арткан үени чөптүг ажыглаар дээш кызыдып чоруур ажыл-иштин эң-не бачым үези.

Күзүн чүгле элбек дүжүттүн тодуг-догаа үези эвес, а мал-маганның күш кирип семирир үези. Бо үеде кандыг-даа малдың дүгү силиг, кылажы дүрген, көрүжү чарт, ээгизи кадар. Бо үеде-ле акша-төгөрик хереглээн кижилер мал-маганның деңгели шырак турда дээш соккаш дужаап, эдин базаарлап, малын садып эгелээр. Эргий бодап олурарга, бир талазында, эки-даа ышкаш, өске талазында, малын оорга алыспас дээш, дүнхүн дивейн карак салбас, девиденчиг-ле үе. Бодунуң кажаазында хоюн ажыр баскаш, кожазының коданында малче харанып каап, ынаар холун сугуксаар кижилерниң эзенги төвер үези.

Аралаштыр үзүктели-даа берзе, чылдың кайы-даа сезонунда бистин чонуус малын, малынын эдин үспейн доктаамал садып, дужаап, найысылал Кызылдың чурттакчыларын доктаамал этт продуктулары-биле хандырып келгенинден, садыглардан этт аймаа үзүктелбээн. Садыгчыларның болгаш сайгарлыкчыларның баартактар адаанда соодукчуларда бо хүннерде садып турар эттеринден шынары багай деп этт эскертинмес. Ынчалза-даа мен маңаа кайы садыгга чүнүң эдин садып турарын салаа базып санаар дээш эвес, **эт дужаарының чурумун** болгаш этт дужаап турар кижилерниң чурумга кайы хире **чагыртып турарына** доктааксадым. Ынчангаш улуг-даа ыравайн, Кызыл хоорай чагыргазына хамааржыр чаа ажыттынган этт павильонундан алган чаңгыс чижекти кириейн.

Павильонун администратору Лариса Валдановна Натпит-оол

база келген этти хүлээп ап турар лабораторияның мал эмчизи Антонида Сыргымаевна Донгак-биле чугаалажырымга, өске черлерден улуг ылгал-даа чок, ажыл бодунун ши-биле чоруп оорар, чүгле ол езугаар этт дужаап болурун документилеринге хамаарыштыр тайылбырны берди. Септелге соонда ажылгала чаа кирген болгаш алыс павильоннуң иштики, даштыкы байдалы эки. Ында

шупту 28 ажылчын олут бар, оон сезинде тускай сайгарлыкчылар колбаса аймаан болгаш сүттен кылган аш-чемни садып турар. Өске рыноктар бар-даа болза, малдың эелери маңаа кайы-даа келгеш, эдин дужаап турарын чугааладылар. Күскү үе болгаш этт хөйү-биле кээп турар, келген эттин шынары эки, бода мал этти колдады кирип турар. Инек эттин хүлээп алырының адак өртээ 45 рубльден өрү. А үндүр садары оон шынарындан ха-

мааржыр болгаш мөң эттин, ээгийлерин, төштүн, шылып каапкан сөөктерин өртекти шупту аңгы-аңгы. Павильонче кирген соонда хөй-ле дизе 3 хонукта этт төндүр саттынар ужурлуг. Бир эвес садып алыкчы кижилер эттин даштыкы хевиринден көргөш (Эрги-чаазын, инек эттин аът этинге салчап турарын), ол эттке караып турар болза, ында эмчиге дораан хынадып ап болур. Черле ынчаш бо талазы-биле айтырып ол-ла черинге шитпирлеттине берип болур. База ол ышкаш сайгарлыкчы кижилер продукцияны кайыын алырын боду билер болгаш, аргалыг-ла болза саадатпайн садып үндүрүптерин кызыдар.

Сөөлгү үеде республика иштинге малды аай-дедир сөөртүрүнүн, мал эттин дужаарының чурумун Чазак деңнели-биле шыңгыраткан. Хөй-даа эвес,

документилерге харысалгалыг удуртукчу кижилерниң холунуң үжүү болгаш таңмазы турары албан. А ол саазыннарны Кызылдың типографиязынга парлааш, кожууннарже тараткан. Типографияның дугаарлааш, парлап үндүрүп турар ак-көк өңнүг саазынын суму чагырыкчылары кожуун төвүндөн алгаш, чүгле ол езугаар чөпшээрелди бээр ужурлуг болгаш этт дужаарда чүгле типографияга үндүрген справка херек. Аңаа үндезилеп алгаш эмчи хыналданы кылган соонда, ынчан дужааган эттке эмчинин тускай садып үндүрүп болурунун справказын бээр. Бо ажыл-биле катай ИХЯ-ның 6 дугаар салбырының ажылдакчылары улуг харысалгалыг хүлээнип алган ажылдап турар.

Ындыг турбуже, бо негелдени чүгле Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Би-Хем кожууннардан келген ий-чаңгыс-ла кижилер сагып турар. А Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Кызыл кожууннардан этт дужаап кээп турар кижилерниң типографияга үндүрген, чаңгыс аайлап каан справказы чок, азы болза компьютерге өттүндүр баскаш, дедир-ле чорудупас болза дээн ышкаш, чочак кара кылдыр таңмалаткаш, адын салгаш, адаанда тайылбырны база берген болурун көргүзүп, тайылбырладылар.

Шак мындыг чурум тургустуна бергенин чамдык эштер билбейн турары чадавас. Ынчалза-даа чеже-даа чурумчудуп негеп турда, эш-өөр, тала-дугай тыртыжар чоруктардан, ажылдың эчизинге четпейн баары хомуданчыг. Бир эвес кожуун, суму чагырыкчыларынага ажылдың база бир чаа хевирин сүмелеп, берге байдалдарның оода хензиг-даа кезинден болза адырлып, ол езугаар ажылдаарынче кыйгырыг салырга тоовас болза, кымдан ажыл негээрил? Мал оорларын

кезедир, хемчээн алыр дидип-ле турар бис. Удуртукчуларның боттары чурум сагывас, негелде күүсетпес, чүгле шалын манап олурар чүве болза, көдээде чон кымдан дуза дилээрил, кайнаар

Приложение № 1
Справка единой формы на реализацию живого скота и мясопродуктов на территории Республики Тыва
(Выдается владельцу скота)

Код КМБД 150333
от 18 сентября 2003г.

Выдана гражданину
Ф.И.О. Ковалев Александр Владимирович
Прож. по адресу
улица Нагорная
сумона Тес-Хем Т. Р. Тыва
вид продукции мясо
(указанием: мясо, козье)

вид скота КРС
кол-во голов 1 (одно)
(прописью)

масть скота серая
вид 1
порода Ковалев
возраст 6 (шесть) лет
вид туши 1 (одно)
кол-во туш 1 (одно)
вес мяса (туши) 5000 (пять тысяч) (прописью)

Маршрут следования: пункт назначения или пункт реализации с. Бабар-Ву
г. Эрзин
(город, село, поселок, рынок)

Ф.И.О. ответств. выдавшего справку Ковалев Александр Владимирович
(должность (полноты))

Из регистрационного документа

Срок действия по 18 сентября 2003г.

г. Кызыл, Тип. 2003 г. Фак. № 170-1500

баарыл? Маңаа хамаарыштыр чоннуң санал-оналы, дарга-бошкаларның тайылбырлыг бадыткалы кээп, чугаавыс моон-даа сонгаар уламчылай бээр боор дээрзинге бүзүредим.

Чымысмаз МОНГУШ.
ЧУРУКТАРДА: хууда сайгарлыкчылар Р.Д.Балчакпан, Ч.М. Чанчык; этт дужаарда республика типографиязынга кылдырткан чаңгыс аай хевирниң справказы.

Хоочуннуң көрүжү

дораан болу бээр эвес. Хөй-ле дээр болза, беш чыл иштинде ол чер-чуртунуң кара сугларын долузу-биле ажылгай бээринге идегелим улуг. Мурнаан кижилер бодун эвес, чуртун, чонун байы-дар.

Москвандан көпей колданыры херек болбайн аан, ынчалза-даа бодуус адаанда байлакты бирги ээлчегже алыры кончуг чугула. Чаңган, үен-даян дамчыдылгалар, чарлалдар, пиво ижеринче кыйгырыглар телеарынарда колдап тур. Оода тус черге солун, акша ажылдап алырынга олча-ажыктыг телерадио-дамчыдылгаларны, солун, сеткүүл парлалгазын тыва дылга дагын шуудадыры негеттинип турар. Ынчан өртээ чиик, барык халас күчүлөр биске долузу-биле тургустунар. Ынчанмас болза, электри, чырык болгаш өске-даа чарыгдалдар хөлезин дуглаары аартап-ла оорар-дыр. Амыдыралды көргөн күш-ажылдың хоочуну мен. Ынчангаш аргасүмем солунга чырыттым.

Бады ООРЖАК.

ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛГА

Бай-Тайга кожуунуң коллегия хуралына суму чагырга даргалары, албан черлери, организациялар болгаш көдээ ажыл-агый каттыжышкынынарының удуртукчулары, тускай эртемчилери база чалаткан.

Хуралга Россияның составына Тываның эки тура-биле бактаап киргениниң 60 чылын болгаш ТР-ниң найысылалы—Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылын байырлаар дугайында ТР-ниң Чазаның бо чылдың июнь 16-да үндүргени №376/993 дугаарлыг доктаалын кожуунга боттандырап талазы-биле база сизин кезилдезиниң кандыг байдалдыг чоруп турарының дугайында болгаш өске-даа амыдыралчы эргежок чугула айтырыгларны чугаалажып көргөш, ол талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп алган.

Коллегия хуралын кожуун чагырга даргазы Д.Ш.Д. Хертек башкарып эрттирген болгаш херек черлеринге чамдык тайылбырларны болгаш делгеренгей чугааларны кылгылаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Бо үениң онзагай чүүлү “экономика, камналга, орулга” — апарганын билер бис. Тываның кол угланышкыны чер, мал ажылы-ла болгай, оон адырылбайн чораан болгаш бай-шыдалдыг, культуралыг чорааны-выстың херечизи ол.

Бистин Тываның чону мал, чер ажылы-биле холбашкан, чылдың 4 эргилдезин кончуг эки сагып билири-биле амыдыралга торулбас чүвези ол чораан. Көдээде чонувустуң амыдырал чуртталгазының деңнели хоорайда чурттап турар чондан арай куду. Кыштын соогу, чайның изии, үер-чайык чер, мал ажылдыгларга бергелерни бо-ла таварыштырар. Электри чырыгы кыштагларда турда, сактып көрээли, малчынарның чуртталгазы экижиш кылынган. Электри удазыннарны үптөп кааптарга, чаг, үс, лаа, керосин-биле малчынар чырыттынар апарды.

Бир кезек үе доңмас сугларның суун электриге шилчидип турган болдур ийин. Меген-Бүренде ГЭС кыжын ажылглаттын-

мас. Барыын-Хемчик шаанда суг дээрбезин кончуг шын ажылгап турган. Эрги-Барлык, Хөндөлөк, Алдын-Булак, Аянгагы, Саадак-Терек, оон-даа аңгы суу доңмас черлерде кижилер чиг далган-биле ынчан амырай-ла берген. Колхоз, амы-хууда-даа кижилерниң арбай-тараазын суг дээрбезинге тырттырар турган. Бир эвес биче гидрошмечдикчилерни улам сайзыраткан болза, чер, мал ажылы улам сайзыраар турган. Чурт баштыңы Хрущев дээрзи кукуруза дугайында төөрелге бажы тенээш, биче сайгарлыкчы чорукту удаажырадып каапкан. Физиктиг энергияны электри күчүзүңге шилчидери ынчан ара соксаан. Ынчангаш ук хемчеглер ара кагдынган. 1960 чылга чедир доңмас сугнуң ажылгалын херекке албастан. Чаңчыл кончуг болганда, электри энергиязын тывылдырар дугуй-биле кандыг ажылдарны кылып ап болурун ам сактып бо-

лур. Санал-адаары безин солун: дээрбе, электрлиг мотор, тараа соктаар болгаш челбиер дериг-херексел, алгы-хөм, аргамчы эттээр база чазаныр станоктар, өске-даа ажылгала хереглээр дерилгелерни тургузуп болур.

ЧАҢГЫС ОК-БИЛЕ

Чоннуң амыдыралын эмин эрттир ниитилештиргени кончуг багай салдарлыг болу берген. Кырындан сы мунуп чагыраы чоннуң аныяк салгалдарын азырадыкчы, алыксак-чиксек байдалче ыдалай берген. “Чаңгыс ок-биле ийи-үш койгун адар” харык-шинек чидип оорар. Долгандыр хүрээлел боду “мастерская, ускуш” болуп турарын өөренири кажан-даа орай эвес. Солун саналдарга ынак аныяктар чон ортузунда эвээш эвес чорду. Улуг-Хем кожуунун Арысканда Владимир Көшкендей солунга бижээмин ыяр дугуй дугайын номчааш, сонургаан. Ажыл ол-ла

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга Хандагайты № 88 соңгулда округундан депутатка кандидат Наталья Кончаевна КУУЛАР

Допчу намдары:

Наталья Кончаевна Куулар 1957 чылдың январь 19-та Өвүр кожунунуң Хандагайты суурга бөдүүн малчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1964 чылда Хандагайтының ортумак школазынче өөренип кирген. 1974 чылда Кызыл хоорайның № 2 ортумак школазын дооскан. 1976 чылда Красноярск хоорайның кооперативтиг техникумун дооскаш, экономист эртемни чедип алган. 1988 чылга чедир Өвүр кожунунуң хереглекчилер эвилелиниң кожпозунга экономист бооп ажылдаан. 1988 чылдың июль айдан эгелеп, хуу сайгарлыкчы бооп ажылдап чоруур. Амгы үеде КХЭ «Булангыч-2» бүдүрүлгениң директору.

Н.К.Куулар «Россия Федерациязының күш-культуразының тергини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

Тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр эрес-кежээ чоруун, күш-ажылга кызымаан, топтуг-томаанның аажы-чаңын Өвүрнүн чону боттарынга чаагай чаңыл кылдыр камгалап арттырып алган. Оларның аразында ажыл-ишчи бүдүштүг оолдар, кыстар хей.

Депутатка кандидат Н.К. Кууларның кижизиг мөзүшынанын чаңгыс сөс-биле чугаалары болдунмас. Ооң аажы-чаңының онзагай талалары:

— улуг-бичии дивейн, ки-

жени кижип деп хүндүлөп билири;

— бодунга болгаш өскелерге негелделиг, хүлээнген ажылынга бот-идепкейи болгаш харыс салгазы бедик, эш-өөрүңге болгаш удуртуп-баштап турары коллективинге шынчы;

— ажыл-ишчи амыдыралынга ак сеткилдиг, чоннун чаагай амыдыралы дээш туржуп шыдаары.

Бөдүүн болгаш кижизиг аажы-чаңы-биле Н.К. Куулар чонунга хүндүткелдиг, дузаар-гак кижилерниң бирээзи.

Кандидаттың программаның кол угланышкынар:

— көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринче улуг кичээңгейни салыры;

— хуу малдың баш санын өстүрүп, көвүдедири;

— аныяк өг-бүлелерни боттускайлаң мал болгаш чер ажылыңче хаара тудар айтырыгны чедип алыры;

— социал адыр талазы-биле берге байдалга таварышкан кижилерге дузалажыры болгаш ону хөрек кырында боттандыраы;

— кожунунуң социал-экономиктиг амыдыралыга эрге-жок чугула биче бүдүрүлгелерни

тургузуп, ону ажылдадырынга боттуг дузаны көргүзери;

— ажыл чок чорукту кожунунуң ажылга хаара тудар төвү-биле сырый харылзажып тургаш эвээжедири;

— көдээ ажыл-агыйның бүдүрүп үндүргени продукцияны, чиг этти садып-саарар болгаш болбаазырадырын калбартыр, этти, сүттү, дүктү садар болгаш болбаазырадыр ажылды демне-жип тургаш боттандыраы;

— кожунда биче бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге деткимчени көргүзүп, оларны улам быжылгап, бут кырынга тургузарынга дузаны чедирери;

— садыг-сайгарылга чорудуп турар кижилерге деткимчени көргүзүп, оларга таарымчалыг байдалды тургузары;

— аныяктарны үениң негел-дезинге дүгжүп турар эртем-билигге өөредирин тус черге чедип алыр, профессионал-техниктиг училищениң салбырын тургузар. Аңаа:

— повар-кондитер, даараныр, чазаныр, тренер-башкыларны белеткээр бөлүктү тургузар;

— чоннун культуразын сарыг шажынның культуразына үндөзилээш, ооң сайзыралын чедип алыр;

— мал оорунга удур деми-

селди күштөлдиргеш, ону шуут болдурбазының айтырыларын ханы сайгарып көөр, аңаа хамаарыштыр хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры;

— кызыгаар айтырыын чугулалап көөр, суурнуң чурттакчыларынга эрттирилге чурумун бөдүүнчүдерин хөрек кырында боттандыраының аргаларын ажылдап кылыры.

Хүндүлүг соңгукчулар!
Салдынган сорулгаларны бөдүүн чоннуң бо хүнде амыдыралын экижидеринче угландырып, чонга амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалды тургузарына, кады чаңгыс хол бооп демниг ажылдаар. Чонга ажыктыг болбушаан, чедимчелиг амыдырал-чуртталга дээш ажылдаар, чурттаар уjurлуг бис.

Силерниң берген чагыларыңарны, арга-сүмөңерни күүседир — дорт хүлээлгевис-тир. Соңгукчуларның мурнунга кылып чоруткан ажылдарны түннеп, отчетту доктаамал берип, база соңгукчулар-биле сүмележип, демнежип тургаш ажылы-высты чогудар бис.

Деткикчи бөлүк.
Материалды төлевирлиг үндөзилгеге парлаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының кайы-даа палатазынга Геологический № 29 болгаш Чеховский № 8 соңгулда округтарындан депутатка кандидат Зоя Васильевна ПРИНГЛАЕВА

РФ-тиң Чазааның аныяктарга чурттаар оран-сава деп программазын чүүлдүгүнүп көрүп турар мен. Чүге дизе бистин республикада турум чурттаар оран-сава чок эртем-билиг аныяк өг-бүлелер хей. Аныяктар база ук программаның хөрек кырында күүсел-дезин четтикпейн манап турарлар. Республикада АЧК боттарының күжү-биле бажыңны тудуп алган. Ынчалза-даа бо айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның болгаш АЧК кежигүн-неринин аразында удур туржуушкун тургустунган. Аныяктар хей чылдар дургузунда манап, идегеп келген бажыңын Чазактың дорт киржилгезинден алзырының кырында келген. АЧК-ның бажыңын туткан кижилернин аразында хей ажы-төлдүг, аарыг-аржык, инвалид кижилер база бар. Чүге Чазак Даргазы бо айтырыгны чогул-чалыг шийтпирлээринге киришпейн турарыл?

Бүгү чуртта демократтыг өскерлишкинер эгелээн, шагдагы үеде дег кижилернин эргезин дора көрүп, кандыг-даа хоойлу-дурум хажыдып, боттарының туразында кижилернин

салым-чолун шийтпирлээр үе эрткен. Ынчангаш РФ-тиң Чазааның ажылдап кылып турары аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава деп программазын деткип, АЧК-ның эрге-ажыын камгалаары мээң дорт хүлээлгем.

АЧК-ның бажыңын ону туткан аныяктарга хүлээди бериптер чүве болза, оон улаштыр аныяктарга 8 бажыңны тударының төлевилел-смета документизин ажылдап кылган. Ук тудугнуң таван салырынга 110 га черни алган. Ынчангаш бистер АЧК-ның үлегерлиг районун кылып эгелээр бис. Аңаа арага-дары ижер кижилер-даа чок, чурум үрекчилери турбас, арыг-силиг подъездилерлиг бажыңнар турар. **Чоорту АЧК-га хамааржыр тууйбу заводун, ыяш кылыглары болбаазырадыр бүдүрүлгени, дузалал ажыл-агыйын ажыдары планывыста көрдүнүп турар. Бо бүгүнү кылыгына тудуг талазы-биле федералдыг программада көрдүнген.** Мындыг арга-биле аныяктарга чурттаар бажыңнарны, ажылчын олуттарны магадылап болур.

Халас парлаан.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелери хуусаа бетинде соксаанынга холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының составына бадылаар эргелиг бир кежигүннү Тыва Республиканың Чазак Даргазы томуйлаар талазы-биле саналдар хүлээп алгыры эгелээнин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутат мандат-

тарын хуваарына кириген кандидаттарны депшиткен политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, хей-ниити каттыжылышкынарына, тус чер бот-башкарылгазының төлээлгеге органнарына дыңнадып тур.

Саналдарны бо дыңнадыгны парлаан соонда он хонук дургузунда дараазында адреске кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы (каб. 319) (39422) 1-11-86.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Россияның Президентизи В.Путин Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң Ялтага эртер шуулганының бүдүүзүндө Крымга «Кавказ» дээр корабльге Азербайджанның премьери Ильхан Алиевти, Молдавияның президентизи Владимир Воронинни хүлээп алгаш, чурттар аразының харылзааларын быжылгаарының айтырыгларын чугаалашкан. Оон улаштыр Ейск дээр ужар чүүл баазазына вертолет-биле ужуп чеде бергеш, ында шериг-агаар училищезинин ажылы-биле таңышкан. Азов—Кара далай девискээринге россия ужар чүүлдүн ролон бедидерин, бо талазы-биле хемчеглерни айттыкан.

◆ Санкт-Петербург хоорайның губернатор соңгулдазы даарта эртер, соңгукчуларның аңаа киржил-

гези эвээш болур. Ынчангаш катап соңгулдалар чайлаш чок деп, хоорайның парлалгазы дүвүрелди болдурган.

◆ Стратегтиг ТУ-160 деп бомбалакчы Энгельстен ужуп үнгеш, агаарга чуурулган. Экипаж кежигүнү 4 ужудукчу өлгөн. Диптер аразына шакта 2200 км дүрген ужар эң улуг бомбалакчыга ерт үнген, чер кырынга дүшкеш, кижилерге когарал чедирбээн.

◆ Шакта 170 км дүрген «Изабелла» деп шуурган АКШ-тың соңгу штаттарында чоокшулап келген. Чүс муң ажыг чурттакчы чонну айыыл чок черлерге көжүргөн. АКШ-тың президентизи Дж.Буш Вашингтондан доктаамал чурттап турар черинче чорупкан.

◆ Ирактың президентизи турган Саддам Хусейн дириг хевээр. Мырыңай чоокта чаа ол камгалакчылары-биле Багдад чоогунда госпитальга

чораан. Бажының дүгү агарып калганын көргөн кижилер кайгаан.

◆ Индонезияның найысылалы Джакарта хоорайда национал банкының бажыңын чаза тепсир дээн медеэни полиция хынаарга, меге болган.

◆ Швецияның даштыкы хөректөр сайыды Анна Линдини бижектеп өлүргеш, дескен 35 харлыг кижини туткан. Ынчалза-даа ол 18 кемниг хөрек үлгеткеш шийттиргенин билинзе-даа, сайытты өлүрбээн мен деп, өчүк берген. Истелге уламчылавышаан.

◆ Владивосток хоорайны суг-биле хандырар Артемда суг хөөлбээ дыка сылгаанындан хоорай чурттакчыларының суг хандырылгазы дыка бергедээн. Чер иштиниң ханы кудуктарың казарын эгелээн. Сугтур чаастар чаар болза, байдал өскөрүлүп болур.

(Агентилелдер медээлеринден).

АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ХҮНҮ

Кызылдын арга-арыг ажил-агылының Көк-Тейде турар тарымал чыжыргананың плантациязы бүдүрүлгениң саң-хөөзүңге улуг деткимчени берип келген. Чыжыргананың плантациязын кончуг таарымчалыг черде, арыг иштинде, Каа-Хем хемниң кыдында тургусканы дыка-ла таарымчалыг чорду. Арга-арыг талазы-биле тускай эртемниң инженер-технологтар ону кайын чазар деп бодал башка кирип кээр чорду.

Көк-Тейге чыжыргананың баштайгы тарылгазын хөй чылдарда республиканың арга-арыг ажил-агылын удуртуп келген Михаил Александрович Гаковтуң удуртулгазы-биле 1977 чылда тарып эгелээн. Арга-арыг талазы-биле тускай эртемниң инженер-технолог кижилер болгаш тарымал чыжыргананы өстүрериниң технологиязын бүтү талазы-биле өөренип көргени билдингир. Чыжыргананың өскө химистиг үнүштерден онзагай талазы база бар. Ол дээрге эр, кыс деп чыжыргана ылгалдыг болур. Бир эвес чангыс черге эр чыжыргананы тарып каар болза, оон чүү-даа үнмес. Арга-арыг талазы-биле технологтар ону өөренип көргөш, плантацияны чыжырганазын хайнакташтырар сорулга-биле эр чыжыргананы Алтайдан эккелгөш, кыс чыжыргана Тываныңдан тарып олурткан. Ам бо плантацияны чыжырганазын топтап көөр болза, черлик чыжырганадан улуг, чиирге амданы ажыг эвес, онзагай болуп турар.

Тарымал чыжыргананың плантациязын калбартып өстүрер талазы-биле технологтар улуг ажилды моон мурнунда Кызылдын арга-арыг ажил-агылының директору турган, ам ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелинде ажилдап турар В.И.Шишкин чоруткан. Ону бойдуска

чүрээнден бердинген кижилер деп үнелээр кижилер мен. Кандыг-даа берге үе турда, оң карак кызыл күш-ажылының ачызында Чер-биде, Көк-Тейде химистиг үнүштерниң плантациязын камгалап арттырган, ол улам калбарып, өзүп кел чыдар. Ам бо хүннерде Көк-Тейде чыжыргана плантациязы 5 га четкен.

Арга-арыг ажилдакчыларының профессионал байырлалының бүдүүзүндө бөлүк журналистер аалчылар болуп сонургап четтивис. Бисти плантацияның кол ажаакчызы, азы өскээр чугаалаарга, арга-арыг даамалы Артаа Сендиевич Нурзат уткуп алды. Кайы оранчоктан чыжыргана бисти уткаан-биле демей, кызыл-хоор көстүп турду. Оң үнгениниң дүжүдүн кижилер мага-даар, ажаалда-хайгааралда турар болгаш ындыг чүве ынаан деп бодал турдум. Арга-арыг ажилдакчыларының чугаазы-биле алырга, тарымал чыжыргана черле ындыг болур дээр улус чорду.

Алыс боду удуртуп ажилдарга ажилдап чораан болгаш Артаа Сендиевич бисти-даа манатпайн ажил-ижин кысказы-биле чугаалай каапты.

— Бо чылын чыжыргананың дүжүдү багай эвес, чылдың-на 15-20 тоннаны ажаап ап турар бис. Ажаап күш четпейн тур бис. Кажан соок 25 градус чедө бээрге, ынчан тускай херексел-биле соктап тургаш ажаарга магалыгла. Ындыг соок Кызылга декабрь айда келир. Орта чедир манаар арга чок. Чыжыргананы чивес чүве чок, күш шуут арттырбас. Мында тускай херекселдер-биле хоралакчы курттарга удур профилактика ажилдарын чорудары даамал кижиниң дорт хүлээлге-зи болур. Хоралакчы курттар — чыжыргананың бир дайзыны чүве-дир, үнмээнде-ле чип кааптар. Ынчангаш бо ажилды көрдүнген чурум эзууга чорудар. Амдызында 5 га черде өзүп турар чыжыргана, оң тарылгазын база улгаттырып кел чыдар бис. Чамдык кижилер оорлап база ажаай бээр — дээш каттырар кижилер болду.

— Хостуг үенерде чүнү кы-

лып тур силер, Артаа Сендиевич — дээримге: — Мал база өстүрүп тур мен — дээш хой, өшкүлөр, инектерже айытпышаан, улаштыр чугаалады. Хүндүлүг дыштанылгаче үнгөш, анаа олурарга кайын боор дээш, мындыг боттускайлаң ажилда келдим, амдызында улуг дыка назылап кыраан эвес мен. Пенсионер Куулар Даржаа канчап ферма тудуп, чонун эът, сүт-биле хандырып турар-дыр. Мен база чонумга ажыктыг ажилдан кылза деп бодал-биле чурттап чор мен. Арыг агаар, ажил-иш мени кайын чалгаарадыр, хүн безин эрткенин чамдыкта билбейн баар-дыр мен.

Артаа Сендиевичиниң чугаазы мени дыка бодандырды. Чамдык кижилер дег ол пенсия назыны чедө бергөш, столундан

туттунуп алгаш олурбайн, “боттускайлаң ажилче кирдим” дээни дыка ханы уткалыг. Шынап-ла, буянның ажилды кылып чоруур кижилер болду. Чылдың-на 15-20 тонна чыжыргананы бодунуң бүдүрүлгезинге өстүрүп берип чоруур.

Моон мурнунда удуртуп ажилдарга ажилдап чорааш, республикага күш-культура, спортту сайзырадырынга төлөптүг үлүг-хуузун кирип чораан кижилерниң бирээзи дээрзин утпаан бис. Хүндүлүг дыштанылгаче үнгөш, эң-не буянның мергезил — арга-арыг даамалы болуп ажилдап чоруур өскөлөргө үлөгер-чижек болуп чоруур.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Көк-Тейде чыжыргана плантациязының арга-арыг даамалы Артаа Нурзат.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

Аяк ынчан шору улгады берген болгаш дунмазы Алдай-Мергенче, ол ачазының ажилдан чанып кээрин четтикпейн манаар боорга, шала чемелей аарак көөр турган. Чүге дизе ачазы аалынга мурнунда турганынга бодаарга, ында-хаая келир, ол келирде, оолдарынга кажанда-даа хол куруг келбес, албан орук

АРА ВЫСТА ЧОК-ДАА БОЛЗА...

ара инек-караа, вишня чыып алыр ийикпе, азы тайганың тооруун, дора дизе, ыт-кадын, эм ойттары ыяап-ла эккээр турган.

Чээрби чылдар бурунгаар Сүт-Хөлдүн арга-арыг ажил-агылы чери Чөөн-Хемчиктин Чаданага хамааржыр турда, ону Алдандай Анзатович Ховалыг удуртуп, ол салбырның арга-арыг ажилдакчызы болуп ажилдап турган. Ынчан Сүт-Хөл девискээриниң 458 муң гектар черин тайга, 650 гектарын бойдустан чайгаар үнгөн чыжыргана эжелеп турган. А бо үнелиг эм үнүштүң болбаазырадып тараан плантациязы барык 100 ажыг гектар черни эжелеп, оң иштинде 30 гектары бодунуң чемиштиг кадын бере берген турган.

Сүт-Хөлдүн Алдандай Ховалыгта удурткан арга-арыг ажилдакчылары ол чылдарда чүгле чыжыргананы эвес, инек-карааны, малинаны, ранетканы, вишняны Барнаулдан, Даг-Алтайдан эккеп тарып, болбаазырадып, ону чер-чери-биле өстүрүп турганы бо хүннерде эки сактыышкыннарның бирээзи бооп арткан. Ам-даа бо хүннерде чыжыргана Хемчиктин кыдын дургаар, Ак-Даштын, Бора-Тайганың, Кара-Чырааның, Кызыл-Тайганың арылларында арбыны-биле өзүп турар.

Олар тус черниң ажил чок кижилерин ажилдадып, кышкы үеде 17-18 тонна чедир чыжыргананы кактап дужаагаш, республика иштинге Тываның арга-арыг ажилдакчыларының аразына салдырган социалисттик чарыштарга тиилекчи болуп, удаа-дараа шаңалдыг черлерни эзелеп чораан. 1978 чылда Алдандай Анзатович Ховалыг Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хүндүлүк бижиги-биле шаңнаткан. Амгы үеде оң плантация өстүрүп турган үнелиг чери чонун тараа тарыыр шөлүнчө шилчээн.

Бо хүннерде ол чораан болза 55 харны харлап, ажы-төлүнүң

аразынга аас-кежиктиг ада, кырган-ача бооп хүндүледир турган. Ам оон соон салгаар ажы-төлүнүң эң улуу — Аяк Ховалыг “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайында директорнуң оралакчызы, ортун оглу Алдай-Мерген Тываның көдээ ажил-агылы банкызының кредит килдизинде кол специалист болуп ажилдап чоруурлар. Олар кайызы-даа өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, а хеймер кызы — Айлаңы Кызылдын экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун кызыл диплом-биле дооскаш, улаштыр Тываның күрүне университетинде өөренип кирип алган. Уругларының авазы Раиса Чүлүдүмовна Ховалыг дээди категорияның акушерказы, бо хүннерде Сукпак эмнелгезинде акушерка эмчи бооп ажилдап чоруур. Хөй чаштарның хинин кескен кырган-ава.

Күс дагылыг черге эрте дүжер. Ынчангаш лесник кижилер күскү тайгага ынак дижи. Бо үеде бойдустан чараш, ногаан өңү дескизи-биле оңуп, хадыңнарның, теректерниң бүрүлери кызылзымаар, алдын-сарыг өң-биле солүштүр шыптына бээр. Аажы-чаңы баштак, спортка, уран чүүлге, эң ылаңгыяда күш-ажылга ынак Алдандай Анзатович бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза, оң демдеглеп эрттирип чораан ынак хүнү — арга-арыг ажилдакчыларының профессионал байырлалы база юбилейин таварыштыр оң дугайында күзөлдүмүс-биле сактыр хүлээлгевис. Бо онзагай хүннерни өг-бүлөзи сактыышкын кылдыр демдеглеп турар. Турган болза республикада ажилынга бердинген ховар дээн удуртукчуларның санынга турарынга чоргаарлангыр бис.

Чилисмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: А.Ховалыг ажилдап чораан үезинде.

КҮҮСЕДИП ШЫДАВААН

Тес-Хем арга-арыг ажил-агылы — Тываның өскө ындыг бүдүрүлгелеринден ылгалдыг. Чүге дээрге даштыкы — Моол күрүне-биле девискээри кызыгаарлажып чыдар. Оң уржуундан арга-арыг ажилдакчыларының харысалгазы дыка улуг.

Бо бүдүрүлгө 1960 чылда тургустунган. Оң мурнунда Балгазынның арга-арыг ажил-агылына хамааржып, каш-ла ажил-чыннар ийи кожуунуң арга-арынын харылап, өрт айылындан камгалап турганнар. Амгы үеде оң төвү Шуурмак суурда, кол арга-арыгның девискээринде, тудугга ажиллаар дилиг материалдарын бүдүрүп үндүрүп турар цех база мында.

Каш чылдар иштинде үргүлчүлөп келген кандаашкынның хайы-биле болган өрттер, бүдүрүлгө улуг когаралды чедирген. Бо чылын часкы өрттерге удур шынгылы белеткелди чоруткан Эрзин, Тес-Хем кожууннарның чагырга черлери, ТР-ниң Чазаандан баш удур деткимчени берген. Эрткен чылыг 73 улуг-биче өрттерге бодаарга, бо чыл-

дың сентябрь 10-га чедир 12 биче хөмчөлдүг өрттер болган. Чүгле дүвүрээзиниң байдал — Кызылдын авиасалбырынга турган самолет, вертолет чедишпезинден кижилер чедери берге тайга-сыннарга болган өрттерни дүргөн өжүрери болдунмайн турган.

Бо чылын чурттакчы чонун ортузунга тайылбыр ажилын күштелдирген бис. Сумулар бүрүзүндө кажан-даа белен турар 10-15 кежигүннерлиг өрт өжүрер эки тура дружиналар тускай доктаал-биле бүрүткөтүнген. Ынчалза-даа ийи кожуунуң чагырга черлери баш удур акша-төгөрикти бүдүрүлгениң агар санынче шилчидер деп доктаалды хүлээп алгаш, күүседип шыдаваннар. Аш-чем талазы-биле дузалажып келзе-даа, сумулар девискээринге кыва берген өрттер, дүргөн дуза чедирер транспорт азы кывар-чаар материалдар тывылбайн баары ам-даа чагырга черлеринде эмнеттимес “аарыг” бооп артпышаан.

Адыжы БАЙ-КАРА.

Тес-Хем.

КИЧЭЭНГЕЙНИ КҮШТЕЛДИРЕР

Балгазынның арга-арыг ажил-агылында 22485 гектар хадылыг арга-арыг хамааржып турар, ол бүдүрүлгеге хамааржып турар арга-арыг фондузунуң 23,8 хуузун ээлеп турар. Балгазынның чайгаар үнгөн хадылыг арга-арыгы эң-не үнелиг арга-арыгга хамааржыр болгаш оң камгалалынче арга-арыг ажил-агылы улуг кичээнгеиң угландырып турар. Хады — эң-не үнелиг ажилгал ыяш. Ынчангаш оң камгалалы бирги денелдин арга-арыгга хамааржыр.

Хадылыг арга-арыгның ортузу-биле Красноярск — Күрүне кызыгаары федералдыг автотурук таварып эрткен. Чонун чон оруунда турар хадылыг арыгны ажаап тудар дээш, арга-арыг ажилдакчылары санитарлыг кезилдени үезинде чорудуп, арга-арыгның камгалалынче

кичээнгеиң угландырып, ыяш тарылгазын чорудуп, өртке удур хөмчөглөргө кажангызындан артык шынгылы чорудуп эгелээн.

1960-70-80 чылдарда хадылыг арга-арыгга чаш өзүмнерниң тарылгазын эң бедик денелге чорудуп келген. Оң-биле чергелештир орта селекция ажилдарын школа лесничествозунуң удуртукчузу А.П.Попеляева билдиги удуртуп турган. Орта ажилдап турган школа лесничествозу арга-арыгга ыяш тарылгазы, оң камгалалы база эртем-шинчилел ажилдарын чорудуп турган.

Сөөлгү чылдарда агаар-бойдуштуң өскөргөни, кааң-халынынның уржуундан база экономиктиг кризистин ажил-агылына чедирген салдарындан Балгазынның хадылыг арыгы — арга-арыг өрттеринге улуг когаралга таварышкан. Ол чүгө арга-арыг ажилдакчыларынга эвес, Балгазын суурнуң чурттакчыларынга улуг дүвүрелди болдурган. 1996-2002 чылдарда хадылыг арыгның 10 муң гектар шөлү өрттөнгөн.

Ам хадылыг арыгны катап тургузар улуг ажил арга-арыг ажилдакчыларының мурнунда тургустунган. ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелели хадылыг арыгга чаа өзүмнер олуртулганын организастары-биле Балга-

зынның арга-арыг ажил-агылына чылдың-на тускай көрдүнгөн онаалганы берип турар. Бо чылын 170 ганы берген. Оң-биле чергелештир чоогунда турар Тандының, Тес-Хемниң, Каа-Хемниң, Туранның, Кызылдын арга-арыг ажил-агылы чаш өзүмнер олуртулганынга доктаамал киржип турар.

Бо чылын 6 арга-арыг ажил-агылыларыннан 9 бригада хадылыг арыгга 209 га черге чаш өзүмнер олуртулганын чоруткан. Кызылдын арга-арыг ажил-агылының лесничийи А.А.Андрьяновка удурткан бригаданы, Тес-Хем, Танды арга-арыг ажил-агылыларының бригадалары эң идепкейлиг киржип, 82 га черге ыяш олуртулганын агротехниктиг хуусаазында дооскан. Тарып олурткан чаш өзүмнерни арга-арыг талазы-биле тускай эртемниң специалисттерден тургустунган комиссия хүлээп алган.

Бо чылын Балгазынның хадылыг арыгга 5 өрт болган. Күрүнең арга-арыг камгалалының ажилдакчыларының шалыпкын хөдөлгөни-биле өрттү улгаттырбайн, үезинде өжүрүп четтиккен.

Лариса БАНЧИК.

ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң арга-арыг талазы-биле ажилдакчызы.

Тываның Улустун чогаалчызы С.Б.Пюрбюнуң 90 харлаанынга

УЛУГ-ХЕМНИНҢ АЛДАРЫЛЫГ ОҒЛУ

Сергей Бакизович Пюрбюнуң ады оң төрөөн чери Улуг-Хемге эн-не үнелик болгаш хүндүткелдиг. Алдарлыг шүлүкчүнүн овуру-хевирин оң төрүттүнген черинде, Хайыракан сумузунда, Дмитрий Дамба-Даржаа аттыг Культура бажынының баарында муңге-житинип тургустунган. Улустун чогаалчызының чаңгыс чер-чурттуулары, төрөл-дөргүл чону оң ады-биле адаан кудумчуда чурттап олурарлар.

Хайыраканга он чыл бурунгаар С.Б.Пюрбюнуң 80 харлаанын төрөл чону онзагай кылдыр эрттирген. Ынчан оң чогаалдарына уран номчулга мөөрейинге тиелекчи болган Надежда Кара-Салга шаңнал кылдыр аътты бергинин байырлалдың киржикчилери магадаан. Ынчан, он чыл бурунгаар келген хүндүлүг аалчылар чогаалчы эштеринин чамдыызы, өөнү ишти Нина Дмитриевна ам аравыста чок. Чылдар ынчаар бистерден эргим кижилерни чарып-даа чорза, Сергей Бакизовичинин чогаалдарының мөгейкичлери чылдан чылче кызырылбайн, харын улам сактып, чоктап чоруурлар. Улуг-Хем кожуун чагыргазы, ында культура болгаш өөредилге килдистер бо хүннерде Шагаан-Арыгга алдарлыг чогаалчының 90 харлаанынга турскаадып, "Чарылбазым чалып назым" деп эртем-практиктик конференцияны эрттирген. Ону ТР-нин Культура болгаш национал черектер талазы-биле яамы база Тываның Чогаалчылар эвилели

изии-биле деткип турары өөрүчүг. А ТывКУ-нун профессору, филология эртемнеринин доктору Д.С.Куулар ук конференцияга кол илеткелчи болурунга чүгле чөпшээрелди берип эвес, а харын ол аар чүктү күзөлдү-биле хүлээп алганы бистерни өөртүп турар. Оон аңгыда конференцияның ажылынга чечен чогаал башкылары, чогаалчының төрөлдери киржи, солун дыңнадылганы кылыр. Уран номчулга болгаш чурулга мөөрейлери база болур.

С.Б.Пюрбюнуң баскан истери оң төрөөн черинде шүлүктөр болуп артканы — чаңгыс чер-чурттууларына чоргаарал. Төрүттүнген өдээ Кара-Суу, чашкы шааның чайлаа Хам-Дыт, эргелиг Эжжими, уяланган Улуг-Хаязы, ыдыктыг Хайыракан, аваланган Улуг-Хеми, чоргааралы тыва шүлүкчүге тыва чогаалдың дээди чадазынче үнер тепкиштери болуп, оң чогаалчы истери болуп арткан. Төрөөн чери, оң бойдузу, чону оң ыдыктыг темазы болуп, оң хамааты мөзү-шынарын, чуртунга ынакшылын чогаал дылы-биле илередип артканы биске улуг чоргаарал. Ол чоргаарал Сергей Бакизовичинин амыдыралына "эки эвес" салдарны чедиргенин төөгү билер. Чуртун мактаар, көшкүн болгаш эрги амыдыралды алгап-йөрөп турар, артында улуг ССРЭ-ни көрбейн "Эжжим", "Мөңгүн-Тайга" дээн чижектиг бичии, кызы чур-чуртун мактаан буржуаз-нацио-

налист хөөннүг чогаалдар бижип турар деп буруудагыргаш, 1948 чылдың апрель 16-дан 1954 чылга чедир хоругдаткан. Оон актыг ады чүгле чогаалчы мөчөөн соонда, 1994 чылдың декабрь 21-де долузу-биле агартынган.

*Тыва чурту
хемнер-биле байлак.
Ол хемнерниң аразында
Тып-даа дизе, тыппазың
бир хем бар.*

*Оон адын Кара-Суг дээр...
...Кара эзир хонгаш,
бараан хараар
Кадыр турут баарынга,
Чоклак кара,*

*ыштыг, самдар өгте
Чолдак кадай мени төрөөн.*

Төк кээп дүжүп, төрүттүнген черин мынчаар алгап ырлап каан. Кара-Сугдан, ында кадыр турут баарындан чаш Пюрбюнуң үнү чаңгылаанып үнгеш, Тыва чурт-вуска чоргааралды берип, улуг орус шүлүкчү А.С.Пушкинниң "Евгений Онегинин", Лев Толстойнуң "Хаджи Мурадун", Михаил Шолоховтуң "Андарган кур черин" тыва суурларже, тываларның бажың-балгадынче чалап кириген өлүм чок очулдурукчу.

Тываның Улустун чогаалчызы К-Э.К.Кудажы "Сергей Пюрбюнуң адазы Адыг-Түлүш Бакыстай чогаалчы шынарлыг аас-сөстүг чораан. Оон ырларының бирээзинде:

*Эзир куш дег чүтлүг болза,
Эргий ушкаш көргөн болза,
Эжжим бажы Хам-на-Дыдым
Эрзэн шокар чыдыр-ла боор-*

деп ырлап турар болгай" деп чугаалап орап чораан. Адазының мергени ажы-төлүнге улуг салдарлыг болган болбайн канчаар.

"Эжжим" деп шүлүүнде ол мынчаар бижип турар:

*...Аңа,
аргаа тооруктап,
серийтенип,
Авырган дег,
пөштер үнүп,
чайлап чордум.*

*Өскөн хемим —
Улуг-Хемниң адыры сен.
Өскүс огулун —
Улуг чоннуң санында мен.*

*Аян тудар
Ыраажы деп аттыг болдум.
А ырымга*

*черим сени
адал чордум.*

1944-1945 чылдарда С.Б.Пюрбю Шагаан-Арыгның тыва школазынга директорлап ажылдаан. Чогаалчы төрөөн кожуунунуң төвүнге турскаадып мынчаар бижээн:

*Турлаам болган
делгем
Шагаан-Арыг
Дурук боскум*

*сеңээ келгеш,
ажыттынды.*

*Өскөн черге
ынакшылым
дендеттин,*

*Өткүт ырым
сенден үнүп,
дыңналды.*

Чогаалчының төрөөн черинде 1961 чылда тургустунган совхозтун адын ха-дунма чону "Улуг-Хая" деп адап алганнар. Ол

Улуг-Хая дээрге амгы Хайыракан суурнун хүн үнер талазында, Улуг-Хемниң ындый чартында, улуг оруктан иле көстүп чыдар сүүрерген улуг хаялар ол.

*... Улуг-Хая Улуг-Хемге чаагын
сыртааш,
Ак хөвөң дег, хар чоорганын
эжингештин,
Узун кышты дүңге бодап удуй
берген,*

*Амдырал — көргөн дүжү
ышкаш болду... —*

деп, "Кышкы орукка" деп шүлүүнде ол бижип турар.

Чогаалчының бир улуг чоргааралы — эрткен-дүшкен чорукчуларның магадап ханмазы чараш Хайыракан даа. Ону ол мынчаар алгап каан:

*Дудускектиң аразынче
Дундүүштелип үне берген
Хайыракан! Хүннөш черден
Кажарарып көстүп кээр сен,
Хайыралыг даам сени
Кара чаштан амдыга дээр
Көргениниң санында-ла
Хөрээм өөрүп, чоргаарал кээр.*

Чогаалчылардан демейи чок, чоргаар, хостуг бүдүштүг, тыва чечен чогаалдың дөрүндө саадап орупкан Сергей Бакизович Пюрбюге төрөөн черинин чону чоргаарланып чоруур бис. Чону ону катап-катап сактып, оң чогаалдарына хандыкшып, ынакшып, өөренип, чоктап артар.

**Кара-оол НАТШИЙ-ООЛ,
Чогаалчы, ТР-ниң алдарлыг
ажылдакчызы.**

Чадаананың бир дугаар ортумак школазының 75 чыл оюнга

СҮҮЗҮН ЧИМИСТИГ ОЙМАЛЫК ДЕГ...

Чадаананың 1 дугаар школазынга 1984 чылда башкы болуп ажылдап чедер берген мен. Амыдыралдың дуржулгазы барык-ла чок, аныяк тура-сорук, келир үеге, бодумга бүзүрел, бодумну боттандыраар дээн аныяк аскыр-дагааны дег демиселчи хөөн, база ортумак демдектер-биле дээди эртем дооскан диплом — бо-ла бар турган "эртинем"-биле школа директору М.В. Борбай-оол мени ажылга хүлээп алган.

Баштай-ла ажылдаан хүннеримден эскерген чүүлүм: ол хүнде ында ажылдавайн-даа турар болза, школаның төөгүзү болу берген башкыларның кайгамчык чырык энергиязынын артып калганы. Хууда оларны бодум танывас-даа болзумза, каш ай ажылдап чораш, оларның-биле хүннүн ужурашып, аралажып турган дег, оларны билер, хүндүлээр апарган мен. Ол дээрге Долума Конзаевна, Зоя Сундуевна, Дина Даировна, Бора Бойбуевна, Сендин Бирлеевна, Даш Быйымбаевна, Сенденмаа Алексеевна олар-дыр.

Ам бо үеде оларны хайгаарап, сонуургап чоруурумга, шынап-ла, онзагай угаан-бодалдыг, амыдыралга туруштуг, каяа-даа ажылдап чорза, эки, чырык чүүлдерниң дөзү болуп артып каап чоруур, солун кижилер болду.

Мээң ажылдап турар үемде оларның үежилери, ажылынга бердинген, езулуг-ла Башкы деп атка төлептиг Чашпын Наадымовна Сендажы, Кара-кыс Сатовна Демирчан, Михаил Василь-

евич Борбай-оол, Болужаан Борбак-ооловна Куулар, Афанасий Гаврилович Степанов, Клара Бораевна Сарыглар, Мария Бегзиевна Донгак, Чимбий Шангыроолович Ооржак, Аржак Хуважкович Сарыглар, Дыдыраш-оол Балданович Монгуш, ол-ла үениң дуржулгазынга өзүп келген аныяк салгалы Зоя Комбу-Сүрүновна Хүлер-оол, Чидиг-оол Бегзиевич Сат, Наталья Мергеновна Монгуш, Наталья Шууевна Монгуш, Людмила Чылбаковна Монгуш олар школаның чогаалдыкчы курлавырын тургузуп, Чадаананың 1 дугаар школазы деп адатынар бичии делегейниң онзагай ауразын кадагалат, байлакшыдып, аныяк өзүп орап башкы салгалга дамчыдып берип турган.

Бо школаның башкыларының кижизиг мөзү-шынарын сөөлүндө, амыдыралым аайы-биле иштики черектер шугумунга хайгаарал чок артып турар ажы-төл-биле ажылдааш, үнелеп билген мен. Берге кижизидилгелиг уруглар кайы-даа үелерде турган-на болгай, үе бүрүзүндө күрүнениң талазындан, школаларның удуртулгаларының талазындан оларга хамаарышкан хемчеглерни чорудуп турганы аңгы болбайн аан. Ындыг уругларга чамдык школаларның удуртукчулары кончуг шыңгыы негелделерни тургузуп, школадан үндүреринин практиказын ажылдап турду. Бир талазында, өзүп олурар кижини бодунун кылган чүүлдери дээш харысал-

галыг болурун кижизидери албан. Өске талазында, школа шак ындыг уругларның шын амыдыралдан аспайн, оон халбактанып артып каар сөөлү "терезини" болуп деп чүвени медресе бири кончуг чугула. Ам санап, сактып олурарымга, дыка-ла хөй оолдар хоорайның кайы-бир школазындан үндүртүрүнүң кырынга келгеш, бир дугаар школага кээп ижигип, аттестат алыр аргалыг болуп, амыдыралын уламчылап, багай эвес бистиң аравыста ажылдап, чурттап чорлар.

Шынын чугаалаар болза, меңээ амыдыралдың мерген угааны кажараваанындан-на боор, ол үеде шак ындыг оолдарны школага хүлээп алырга, дыка-ла таарзынмас турган мен. "Харын-даа болза шиитпир хүлээп алыр кижилерин аразынга мен турбаан мен" деп, бо хүнде ол оолдарны көргөш, бодап чоруур мен. Өөреникчи бүрүзүндө кижиниң оду бар деп чүвөгө идегелди, бүзүрелди езулуг башкы кажан-даа чидирбес ужурулуг. Имистели берген шак ол отка башкынын деткимчези салгын-биле демей катап база хөрлээлээр арганы бээр. Шак ындыг салгын бо школадан үнүп турган.

Ук школа ол үелерде бүгү республикага спорттун болгаш туризмниң төзү турган. Эң ылангыя черниң уг-шиин тыварының талазы-биле кончуг бедик мергежилдиг башкылар бо школага ажылдап, дыка хөй уругларны спорттун бо хевирин-биле доңнаан. Күш-культураның хоочун башкы-

зы, ам бистиң аравыста чок Б.Б.Монгуш, школаның директору М.В.Борбай-оол оларның өөреникчилери, Красноярск хоорайга башкы институтун доозуп алгаш, төрөөн школазынче ээп келген О.Т.Киштеек, А.Д.Монгуш черниң картазын тургузуп, бо маргылдааларны кончуг бедик деңгелге эрттирип турду.

Башкы коллектив чогаалдыкчы, онзагай болганда, оң кижизиткен сургуулдары база ындыг болуру чугаажок. 75 чыл дургузунда школа Тываның сураглыг эртемденнери, башкылары, эмчилери, удуртукчу ажылдакчылары апарган салгалдарны доостурган. Оларның чүгле эвээш кеэин безин маңа санаары берге.

Школадан амыдырал аайы-биле ырап чоруткан-даа болзумза, болганчок-ла ынаар барып, башкыларның мерген сөзүн дыңнаксай бээр мен. Мээң кады ажылдап чораан башкыларым, школаның онзагай "агаар-тыныжы" меңээ изиг, курут ховунуң "чорумальнга" сулуг, сүүзүн чимистиг оймалык дег сагындырар.

Школаның төрүттүнген хүнү-биле маңа ажылдап, балалбас исти арттырып каан бүгү башкыларга, оң сургуулдарына, доозукчуларына байырны чедирип, школазын утпайн, аңа чоргаарланып чоруурун күзөдим. Амгы башкылар коллективинге чогаалдыкчы чедиишкннер-биле школаның төөгүзүн байлакшыдып, оң мурнунда ажылдап чораан башкылар дег, сургуулдарыңарны эртем-биле чүглөвешаан, оларның салым-чолунга ие сеткилдиг, сагыш човаашкыныг болуруңарны күзөдим.

**Ульяна МОНГУШ,
1989-94 чылдарда ук школага өөредилге эргелекчизи.**

ХӨГЖҮМ БАЖКЫЗЫ

Любовь Макаровна Доржунун эртем-мергежи — баян башкызы. Ол 20 ажыг чыл бурунгаар Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан. Ол-ла чылын төрөөн сууру Элегеске уругларның уран чүүл школазынга башкылай берген. Экономиктиг сандараашкын үезинде аныяк салгалды хөгжүмгө өөредери амыр эвес черек болган. Ынчалза-даа уругларның сонуургалын бедидип, хөй өөреникчилерни арга-дуржулгалыг башкыларның ачызында өөредир арганы тып турганнар. Ынчаар-ла чылдар эрткен. Ол чүгле башкылай ажылы-биле кызыгаарланмайн, ортумак школа, көдээ клуб коллективтери-биле база сырый харылзаалыг ажылдап келген. Любовь Макаровна ниити ырның коллективтеринде тургускан. Олары республика чергелиг фестивалдарга чедиишкнниг киржип келген. Оон аңгыда уруглар садының чаштары-биле база күзөлдү-биле ажылдап турар. Ынчангаш суурнун чону хөгжүм башкызын аажок хүндүлээрлер.

Чаа өөредилге чылы эгелээн. Башкыларның чымыштыг ажылы кидин түлүк. Бо чылын база өөреникчилеринер арбын, көвей болуп, хөгжүм делегейинин чажыттарына таалап өөрениптер-ле!

Анатолий ТОРЛУК.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

ШҮЛҮКЧҮ

Сагыш-хөңнүм иштеп чоруур ырыларым,
Сакпаам адаан ийледип кээр шүлүктөрүм
Албан-дужаал садызынга баар болза,
Алдарлыг ат көгүдүүнге алзыр болза,
Ынчан мени ыдынардан дора көрүп,
"Ырың бажы каткан-дыр!" — деп, чектеп, шоодуп,
Авам сактып, ыглап оргаш бижип кааным,
Амыраамның маанайында чалап кааным
Амы-кудум — шүлүктөрүм өрттедикеш,
Арнымдыва дүктүрүп-даа болур силер!
Арамайлыг шак бо черден чарлырымда,
"Адым бажы хоя" берген сөөлүгү шакта,
Шүлүктөрүм оода чангыс одуруу-даа,
Чүрээнерге бырлаш кынып, кирер болза:
"Ыглаттынмаан караан чажы болуп арткан
Ырың бажы катпаан-дыр!" деп, оглунарга
Көвүк ышкаш, хоозун мактал сыгавайн,
Көжээ маны тураскаал-даа тургуспайн,
Амы-кудум — шүлүктөрүм чаяп чораан
Алажымның инек-дажын шанчып каңар!

x x x

Дөргүл-төрөл, эжим-өөрүм чөгөл төнгөш,
Дөгереги мени каапкан. Көңүс чааскаан.
Ылбырады ижип-ижип чудай берген
Ыт чудун чудай берген олурумда,
Чүглө харын чангыс сен-не чөгөнмейн,
Чүрээм балыын эмнеп, дагап келир боор сен.
Билир-билбес аразында ижип алгаш,
Бирде-бирде бодап, сактып орарымга,
Шак бо олтуг, эрзэн шокар өртемчейи
Чангыс дашка шаа четпес кынып кээрге,
Ыы долган уян шүлүмү арттырып кааш,
Ындайынче кире берзе дээримге,
Чүглө харын чангыс сээң-не чолдуг холуң
Чүрээм балыын эмнеп, дагап, салбайн чору.

x x x

Бодалдарым хорлангызы ажаай аан,
Мага-бодум кулданзыннар — ажырбас.
Чангыс-шуурган ойнап чоруур сеткилим
Саваажоктар улдунунга бастырбас.

Элдеп-эзин хопка-чипке чыгаай аан,
Эгей оглу сунган будун дыгдынмас.
Чангыс-шуурган ойнап чоруур сеткили
Чаглак дилеп, эргетенге чалынмас.

Балдырларым хорлангызы сойлуп каар
Мага-бодум дыштаны бээр — ажырбас.
Хомузумнуң болат дылы сынгыже
Хостуг ырым аялгазы үзүлбес.

Кулдамыктаан мага-бот-даа — ажырбас.
Кулдандырган сагыш-сеткил коргунчуг.
2003, май-июнь.
Шагаан-Арыг — Ак-Довурак.

САЛАА БАЗЫП САНАП ОРГАШ...

Төрзөн черим каас-чараш магалыын-даа,
Төрөл чонум нарын-шээр чок экизин-даа.
Аныяамда тенек чорааш эскербээним,
Ам бо хүнде билип олар чүвем-не хөй.

Сагъжымда эрткен өйнү чазарлай соп,
Салаа базып санап оргаш, сайгарар мен.
Куруг черге хомудаткан улузум бар,
Куурумчулар кеземче чок эрткилзэн-даа...

Аар маска, кыскаш-биле тутчу берген
Ачам холу хөрүк, дөжү чанында-ла.
Алгы-кежин эттеп, суйбаан, дааранган
Авам шайы кезээде-ле чылыг турар.

Хаварыктыг авам-ачам холдары-ла
Хайнып, хөлзээр арын-нүүрүм оттура бээр.
Чалы чорааш эрттиргеним частырыглар
Чай чок када сеткил хөңнүм доюлдуар.

ЧАРЫЛБАС БИС

Ара өрээш бадырыпкан кара чажын
Чазык, хоюг, чымчак арнын, эриннерин
Чирибей дег, чинге, шевер салааларын
Чиде бербзэн, сагъжымда танмаланган.

Улуг кара карактарың бир-ле дугаар
Ужу-биле менче бүдүү көре каапкаш,
"Танывазым акывыстың, ылавыла,
Таныжы чок ирги бе?" дзэн ышкаш болдуң.

Үе маңы, кижжи кайгаар, дүрген-не-дир.
Үжен дөрт чыл эрте берген, санап ор мен.
Узун чажың чежип каапкан хүнүңү-ле
Уттулкан мен, сагъжымга кирбейн туру.

Сактыгышкын бооп артып калган чалы үем
Чарылбас бис, кезээде-ле кадды чор сен.
Чүглө ол кыс — кырган-ава уйнуунга ам
Чүдүн ээрип, уктар аргып олурар-дыр.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

БОДАЛЫМДА ЭГИИР
ШАГДА...

Сеткил-хөңнүм чырыткызы —
Сени алгап ырдап чорууйн.
Эгин кожа сзэн-биле
Эки чурттап чордувус чоп...

Бүзүрелдиг сени манааш,
Бүдүү хинчек көре бердим.
Чедип келем, манап чор мен.
Сени чоктап, хилеп чор мен.

Эгел чаштан таварышкан
Эргим ынак эжим-биле
Эрте чарлы берзимзе-даа,
Эгири шагда бодалымда...

Арат чонум аразында
Ажы-төлүм азыражып,
Аргастанып чору-ла мен,
А, богда, чоктанчыгыңны...

Идегелдиг ынак эжим,
Ишти-хөңнүм кударып чор.
Мунгак хөөнүм сывырыптар,
Буяныг хүн, чайнап келем!

ДЕНЕШКИ ДЕГ
ЭРТИНЕ ЧОК

Чараш сеткил, өөрүшкүге
колдуунда-ла
Чалылар-ла алзыпкан боор.
Кым-даа кижжи ынакшылың
Кызыгаарын билер эвес.

Ынакшылыга дөңөп болур
Ындыг чараш эртинге чок.
Эрзэн шокар өртемчей дег,
Элдеп солун сеткилдер-дир.

Карактарың кыпкан оду
Хаяаландыр херелденер
Амыдырал үндезини —
Аажок чараш ынакшыл-дыр!
Борис КАЗЫРЬКАЙ.

ЧАРАШПАЙЫМ

Чазык-тыр сен, чарашпайым,
Чаныңга мен оруксаар мен.
Хөглүг-дүр сен, чарашпайым,
Көрүп алгаш оруксаам кээр.

Курлак чедир мөгөөр мен,
Кулуң-даа бооп чораай-ла мен.
Хайыралыг хүнүм-дүр сен,
Чангыс сенээ ынак-тыр мен.

Чаакайың ошкап-суйбап,
Часыдып каайн, чарашпайым.
Чадаганым хылы-дыр сен,
Чалгыным сен, чарашпайым.

Амыдырал бергезинге дүжүп бербес,
Амырагы мени кагбас, чарашпайым.
Кырым сынар утпас-даа мен,
Кызыл тыным, судалым сен,
чарашпайым.
Бораш ОНДАР.

ӨЛҮР ЧАСТЫМ!

Ийи-бир-ле дашка соонда,
Ийлеп чораан күжүр бодум
Иштим изип, хөглөкседим...

Тапты кончуг сактырымга:
Далай суг-даа — дискет четпес,
Даглар, сыннар — дөңгелчиктер...

Сагыш-сеткил сергеп-хөлзөп,
Самнаксаам кээп, девикседим,
Чашпаа сестер сөглөкседим.

"Чокту — бар" деп бээрин аазап,
"Чоонган мен" деп, экизинип,
Човаг чокка мегеледим...

Чечен-мерген, баштак-хөңнүң
Чеже тыртар доңу болуп,
Чечээрдедим, кочуургадым.

Арага ам — шилдин орту:
А мен шуут арзылаң дег,
Алгырыксап, шураксаам кээр.

Арага ам — шилдин дүвү:
А мен күжүр — элеч-тендин,
Арай деп-ле удуй бердим.

Эртенінде арын — сыңый,
Эзегилеп, суксаанымдан
Эриннерим чылгап чыттым.

Баарым аарып, кускум келир
Базар, турар харыым-даа чок,
Бажым бузук... Мунгаранчың!

Чүдей берген, чудай берген
Чүдек-бужар ческинчийми!
Чүрээм мырай согар-соксап...

Кадыкшыл дзеш араган
Харамдыгып иже каапкаш,
Харааланың, аза-ла алзын!
Кадык боордан — өлүр частым!

Зоя ДОНГАК.

ЧАНЧЫЛА НОМ

Кижжи амытан бодунуң ада-
өгбелериниң чуртун, төрзөн дылын
болгаш бурунгу чаңчылдарын сагып
чоруур болза, ындыг кижжи езулуг кижжи
болур болгаш ындыг кижжилер менге
назыныг болур дээрзин "Меңгилиг
сын кызы мен" деп номдан билип ап
болур. Зоя Донгактың бижээни бо-дур:

Хакас, алтай, тыва черде

базырыктар,

Хаяларда бижимелдер, көжээ кижжи,

Бузундулар, эрги эттер, эдилелдер

Музейлерде бурунгувус

сөглөп чыдар.

Чаңчылдарны, бурун дылды

бойдузувус

Салгалдардан салгалдарже

кадагалаан!

Меңгилерлиг даглар ышкаш,

дээр ышкаш?

Мөңге-дир бис. Өлүм билбес

сүрлүг-дүр бис. (арын 12-13).

Тыва чаңчылдарны сагып чоруур
кижилер езулуг культурлуг кижилер
болур деп ыдыктыг бодалды Мөңге
Дөңгөр Хайыракан чурттуг Мөңге
Дээр Бурганныг чурттуг, алыс боду
чоннуң эртемниг эмчизи Зоя Шөмбүл-
овна Донгак шүлүктөп бижзэн.

Зоя Донгактың шүлүктөрүн номчуп
олуарга, сестери дыка тывазыг
болгаш хамнар алгыштарының база
тыва тоолдарның уран-чечен
уяңгылыг аялгазы кижиниң КУЛААНГА
ЧАНЧЫЛАНЫП КЕЛИР.

Туразында, чоргаар, сүрлүг,

Турган боду шупту менги

Туман шыпкан Мөңгүн-Тайгам

Думаалайлыг келин кыс дег.

(арын 57).

Мөңге Дээр Бурганныг тайганы,
Тыва чуртунуң эң бедик тайгазын шак
мынчаар чечен бижзэн Зоя Донгак,
мен дугайты бодаарымга, мөңге
дагың шүлүкчү кызы болгу дег-дир.

Зоя Донгактың шүлүк бижир хей-
ады Мөңгүн-Тайгадан кээп турар, ол
бедик тайганы көргөндө, чүрээ
кииский бээр.

Каш-даа катап сени эргзэн

санымда-ла,

Часкы когурумнуг хаттыг хүннер-
ниң бирээзинде көдээде Көржең-оол
хөккүй эмчиге караан хынадып көрзе
дээш, мал-маганын, аалын улузунга
чагып кааш, кожуун төвүнге чедип
келген. Поликлиникага келгеш көөрге,
ол-бо ка-
бинеттер
аксында
оочур ма-
наан ки-
жилер-ле
эмгежок

болган. Карак эмчизинче оочурнун
сөөлүзү кымыл дээрзин айтырарга,
кым-даа харылаваас болган. Шупту
өске эмчилерже кирер дзэн улус
боорга, "өске-даа чорук-херек чогулуп
алырда амыраан-дыр мен, оочур чок,
магалыын" деп бодай аарак, чер
чоруурда кедер шору дзэн куртказын
ужулгаш, тон азар черге астырып каар
бодаан, харалаан, ол ажилдаваас
болган. Ам канчаар, бир черге салып
каар ужурга таварышкан. Өске
кижилерни көөрге, чамдыктары эжик
аксында шалада, а чамдыктары сан-
дай кырынга хевин арттырып
каапкаш кирип турар болган. Көржең-
оол куртказын соңга баарында хостуг
черге салып кааш, амыр-мендизин
айтырбышаан, эмчиже кирип келген.
Ак халаттыг ийи анык кыс хөөрежи
органнар. Хенертен оларның бирээзи
кылчаш кылдыр көргөш:

—Бөрттүг төрүттүнүп келген-дир аа
бо ашак, кадайлар ышкаш, оозун кедип
алган кирип кээр аан?! — деп бо.

Когурумнуг хаттыг хүн боорга,
кепка бөргүн кедип алганын сакты
хонуп келгеш:—Чок, уруум, кайын
ындыг боор ийик, уттуп ал-тыр мен
ышкажыл. Кадайлар ынчаар төрүт-

Кайгамчыктыг билдинмес

күш немешкештин,

Казыргы дег, ээргийштелдир

бөөлдеп-бөөлдеп,

Кандыг-ла-бир таалалды

хайырлаар-дыр (арын 36).

Кижиниң төлү — кижиниң байы
дээрзин бижээни бо-дур:

Авам байы —

Ажы-төлү.

Ава болган —

Аксым-кежи (арын 36).

Донгак Хуралбай уруу Барыкаан
баштаан тыва чоннуң кыс чогаалчы-
ларының ак өргээзинче Зоя Донгак
кирген-дир.

"Харны деже хек-даванның частып
келири" дег, Зоя Донгактың шүлүктери
сагыш-сеткилиниң ханызындан "уян
ырлыг... дагыл черниң кыстарының
үнү бооп дынналып туру.

Номчунар. Тааланар. Ынакшынар.

Кышкы бойдус

Хайыракан, тарбаганнар

Хаарыктап, ижзеп удаан,

Кижжи ышкаш дириг бойдус

Кичээй аарак дьжын хараан.

Шинии кончуг ногаан хевин

Шиви, пөштер адааргаткан.

Шиижек, күшкүл, кара-куштар

Читкен ышкаш сүржүп ойнаан.

Сыын, мыйгак чыдынындан

Сыгыр данда одар сүрер.

Сыгырганың сыгыдындан

Сырбык, дилги оттуп келир.

Кырза, койгун, диин, тооргу

Кырлап азы шурап маңнаан

Кылын харда хөй-хөй истиг

Кышкы эзим, хову тоолзуг...

(арын 57-58).

Мөңгүн-Тайганың шуурганы биле
шүлүкчүнүң үнү кижжи сеткилиниң бир
чажыт аялгазы бооп аралажып турар
болзун.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
тыва хамнарның назынында
Президентизи.

түнер чүве бе кай?—деп чорда, демгизи
үзе кирген.

—Чок-чок деп алган, чүү мындыг
туразы улуг ашак чүвөл. Бөргүн, идиин
уштуп алгаш, эртен кирер сен, үн
че,ыңай!

ЭМЧИ ЭВЕС-ТИР ОҢ...

(Шоодур)

Эмчи аамайланы берген турган
Көржең-оолду кыжырып, сестразы-
биле сымранчып, хиккиледир
каттырышканнар. Девидзэн уу-биле ол
үне-ле халаан. Демин чаа-ла оочур чок
боорга амырап турган боду, ам шуут
хорадап калган. "Мындыг каржы-
хажагай эмчилерже кым кирер боор,
ынчангаш оочур чок болганы ол-дур.
Дээди эртемниг эмчи кижжи аарыг
кижини канчап ынчаар дора көөр
чоор? Кепка бөрт дзеш аан. Эмчи болуп
эвес, а тон, бөрт азар черге ажилдаар
болза, тааржыр болгай аан ол" деп,
шыжыгып боданып чорааш, куртка
салып каан соңгазынга кээрге, оозу
чок. Ол-бо айтыртынган — бир оол
кедип алгаш чоруй барган болган.
Көржең-оол улам хорадап боданган:
"Эртен идиим биле бөргүн уштуп кааш
кирер болзумза, аалче калчан бажым,
кызыл тавангайым арткан чанар мен
ыйнаан, ынанганың бажы бо-ла-дыр!
Хупурай бер!" деп, эмчилерниң
дөгерезинге хорадавышаан, бөргүн
хаваанче тыртып тырткаш, уруглары-
ның бажыныңче базыпкан.

Сергей КУЖУТЕТ.

Ак-Довурак.

САЛГАКЧЫ КЛАССТЫ ТУРГУСКАН

Сүт-Хөл кожуунун уран чүүл школазында «Шыянам» танцы бөлүү 2001 чылдың ноябрьда тургустунган болза, аңаа немей чоокта чаа «Дүш ораныңа» деп база бир бөлүктү тургускан. Школада хореография башкызы Саяна Биче-ооловна Монгуш ук бөлүктө танцы-самга сонуургалдыг уруглар, оолдарны хаара тудуп, уругларның уран чүүл школазының ыры башкызы, аныяк композитор Лилия Куулар-биле сагыш-сеткили чаңгыс аай, демниг ажилдап турарлар.

Танцы чогаадыры амыр эвес ажил, аңаа тааржыр аялганы шилип алыры база берге. Ынчалза-даа бо ийи башкы бирээзи танцының шимчээшкенин тургузарга, эскези аңаа таарыштыр аялганы чогаадыр база үе эрткен тудум, бир-ле бодалдарга бүргедип, салган сорулгазын арга-дуржулгазын улам чаартырының чаа-чаа дилээшкенинде, «Шыянам» танцы бөлүүнүн уруглары 2001 чылда болуп эрткен «Ээлдек шыгырааш» деп танцы мөөрейинге бир-ле дугаар сценаже үнүп, чедишкенин ойнааш, II-ги чергениң лауреады атты алган. Оон эгелээш-ле бөлүктүн

киржикчилери улам сорул кирип, кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге, фестивалдарга киришкеш, колдуу-ла лауреат аттарга, шаңналдыг черлерге төлөптин көргүскенер.

Бөлүктүн бир дугаар составындан Кристина Монгуш — Улан-Удэ хоорайның культура академиязының танцы салбырының бирги курузунун студентизи, Элла Ондар — ТКУ-нун көдээ ажил-агый салбырының бирги курсчузу, Чойганмаа Монгуш Кызылдың уран чүүл училищезинин танцы салбырының ийиги курстун студентизи болган. Амгы үеде ында 11 классчылар Аяна Кара-Сал, Чечек Куулар, Олесья Монгуш дээш, эскелер-даа өөренип турарлар. Наадым үезинде найысылал Кызыл хоорайга болуп эрткен чараш кыстар мөөрейинге бо бөлүктүн киржикчизи, Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы ортумак школазының 11 классчызы Аржаана Ондар тиелекчи болгаш «Океан» лагеринче баар аас-кежиктиг болуп, путевка, өртектиг белектер, акша шаңналын

алган. Аржаананың чедишкенинде өөредип каан башкыларының белен эвес ажилының түңнели бар-дыр дээрзин бадыткап турар.

Уран чүүл школазының танцы бөлүү кожуунун чаа туттунган культура одааның аялдышкыныга база киришкеш, чылыган хөй чон мурнунга боттарының түңнел концертин үндүргеш, чоннун үнелелин база чаалап алганнар. Ол кежээ школада ыры башкызының сөстөрүн боду чогааткаш, ону чараш аялга-биле ырлап күүсеткенин чон таалал-биле дыңнаан, а тыва хөгжүм херекселинин башкызы Биче-оол Шыдыраевич Ондар ук концертти башкарып эрттирген. Уругларның шимчээшкени чеже-даа чараш болза, шын күүседиринден аңгыда, ол танцыга тааржыр хөп база чугула рольду ойнаар. Бо талазы-биле Сүт-Хөл кожуунун культура килдизинин даргазы В.Х.Ооржак болгаш уругларның ада-иелери шыдаар-ла шаа-биле дузаны кадып турарына башкылары өөрүп турар. Танцы бөлүүн моон-даа соңгаар улам-чылаары-биле доозукчу салгалды солуп, бичи чаштарның чаа танцы клазын бо чылын ажиткан.

Вера МОНГУШ.

Тес-Хемден медээлер

Кара-Хөлге чораан

Сентябрь 14-те Ыдыктыг IX Богда-Кегээн башкы Мандала элезинин чажып, Эрзинин Тере-Хөлге, Тес-Хемниң У-Шынаада Кара-Хөлге чораан.

Тес-Хемче сургакчылаан

ТР-ниң Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак сентябрь 18-тиң хүнүнде Тес-Хем кожуунун Шуурмак, Самагалдай, Чыргаланды суурларына чедип, албан-бүдүрүлгө черлерин эргий кезип, чурттакчы чон-биле ужурашкан. Ш.Д. Ооржак кожуунун 80 чылы, Самагалдайның 230 чылынга уткуштур белеткел ажилдарын көргөш, көдээ суурларның чаагайжыдылганын экижидерин чагаан.

ХБАБ-тан саннар

Тес-Хем кожуунда чылдан чылче бичи чаштарның төрүттүнери болгаш аныяк өг-бүлелерниң немежири өзүп көвүдөп турар. Кожуунун ХБАБ килдизинин дыңнатканы-биле 2003 чылдың эрткен 8 айларында 114 чаштар (49

оол, 65 кыс) төрүттүнген. Бадыланышкан өг-бүлелер — 95. Эрткен чылда 6 өг-бүлө чара бадыланышкан турган болза, эрткен 8 айларда 3 өг-бүлө чарылган.

Ажылчын туруштар ярмарказы

Сентябрь 17-де Самагалдайга кожуунун чонну ажилга хаара тудар төп ажилчын туруштарның ярмарказын эрттирген. Аңаа ажил берикчилери элээн ажилчы туруштарны чонга сүмелээн. Чижээ, кожуунун милиция органына 1 дээди, 1 тускай ортумак эртемниг кадрлар, 2 одакчы херек. Эмнелгеге 1 ажил-агый эргелекчизи, 2 одакчы херек. Өг-бүлө, ие-чашка социал дуза көргүзөр төпке технолог ажилчын туруштарны сүмелээн.

Ол байырлалга 10 дугаар профессионал-техниктиг училищениң Самагалдайга салбырына одакчылар түр курузунун 20 доозукчуларына шынзылга бижикти тывыскан. Чойганмаа САТ.

БАШТАЙГЫ РЕЙС

Күс — малга кыкын чиир сизен-ширбиил белеткээр ажил-иш хайныгышкынын бачым үе.

Хая Семенович Пар-оолдарның өг-бүлөзи Балгазын суурда 20 шаа шээр болгаш 12 хире бода малды тудуп өстүрүп олурарлар. Суурда уруглар садының ыры-хөгжүм башкызы Хая Семенович суурдан элээн ыракта Кежиг-Аксы деп черден сизен-ширбилин белеткээр чаңчылдыг. Ол бо

чылын 2 тонна азы 12 трактор ишти сизен белеткээр планныг.

Аяс, чылыг хүннерни ажыглап, Хая Семенович оолдары Амет, Гриша, күдээлери Амир Кара-оол, Сайдаш Кызыл-оол суглар-биле баштайгы рейс сизенин хуу тракторунда чүдүрүп алган чедирип бар чорлар.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

“Нива” ВАЗ-2121
автомашинаны
садып тур мен.
Телефон 5-82-27.

ДЕЛГЕМ, ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК...

Хову-Аксында 4 өрээлдиг, чаагайжиткан, чылыг, чырык, өрээлдери делгем, телефоннуг квартираны садып тур бис. Гараж, погреб, хаван, дагаа ажаар черлиг, улуг огородтук.
Хову-Аксында 2-26 телефонче 16.00 шак соонда, Кызылда 3-89-70 телефонче 17.00 шак соонда долгаар.

ТР-ниң Культура яамызы Кызылдың уран чүүл училищезинин бот-өөредилге салбырынга

“Социал-культура ажил-чорудулгазы” мергежил талазы-биле төлевирлиг өөренир студентилер чыылдазын чарлап тур.

Киреринин экзаменнерин 2003 чылдың октябрь 1-ден 5-ке чедир хүлээп алыр.

Адреси: уран чүүл училищези, Ленин 2. Документилерни хүннүн-не 9 шактан 16 шакка чедир хүлээп алыр. Тайылбыр алыр телефоннары: 3-29-25, 1-34-18.

ТЫВА ХҮРЕШ БОЛУР

Сентябрьның 26-да 12 шакта Чадаана хоорайга

Тываның «Начын мөгези» Монгуш Маадыр-оолдун 35 харлааныга тураскааткан тыва хүреш 1986-1988 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар аразына болуп. Моол мөгелер база киржир.

Шаңналдары: 1-ги чер — аът, 2-ги — шары, 3-4 — ирттер, 5-8 — өртектиг барааннар.

Ч А Р Л А А Л

Бай-Тайга кожуунун Тээли суурга 2003 чылдың октябрь 10-да «Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам» деп ыры конкурзу болуп эртер.

Ооң кол сорулгазы — салым-чаянныг чаа-чаа аныяктарны илередип тывары база ыры уран чүүлүн улам сайзырадыр. Мөөрейге киржир күзелдиглер культура килдизинде оргкомитетке (Б.С.Чамбыт) чагыын кириер. Ат-сурагыл композиторлар-даа, аныяк авторлар-даа киржип болуп.

Номинациялар: Бай-Тайга кожуун дугайында ырлар; хостуг тема.

Киржикчилер номинацияларның кайызынга-даа киржип болуп. Күүседикчилерни болгаш үдектини автор боду шилип алыр. Ырлар нотазын (бижээш) база сөзүн үш экземплярга ама саазына парлааш дужаар.

Шаңналдары: Гран-при — өртектиг белек, диплом. Лауреаттарга болгаш дипломантыларга база тускай белектер. Оон аңгыда эң эки аранжировка, эң эки ыры, эң эки хөгжүм каасталгазы, көрүктүнүң сонургалы дээн ышкаш тускай шаңналдар база турар.

Мөөрей силерни манап тур, ырыга ынактар!

ОРГКОМИТЕТ.

Виктор Токур-оолович ТҮЛҮШ

Үр эвес араанының соонда, 2003 чылдың сентябрь 18-те, Тываның авибудүрүлгезинин хоочуну, «Агаар транспортуң тергиини» Виктор Токур-оолович Түлүш мөчээн.

В.Т. Түлүш 1953 чылдың март 5-те Чөөн-Хемчик кожуунун Ишкин суурга бөдүүн араттын өг-бүлөзине төрүттүнген.

1970 чылда Кызылда № 2 школаны доосканының соонда «Сүт-Хөл» совхозка ажилдап тургаш, 1971 чылдан 1973 чылга чедир ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин хүрээленинге албан эрттирген.

Чепсектиг күштерге албан эрттирген соонда, Омскиде хамааты укар чүүлүн ужудушкун-техниктиг училищезинге өөренип киргеш, ону 1977 чылда дооскан болгаш Тываның авибудүрүлгезинге ажилдаары-биле чедип келген.

Тываның авибудүрүлгезинге ажилдап келген үезинде агаар ужал-хемелеринин бүгү хевирлерин техниктиг ажыглаарын

чедип алган, бодунун мергежин болгаш дуржулгазын аныяк специалистерге харам чокка дамчыдып берип чораан.

Виктор Токур-оолович Түлүш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Агаар транспортуң тергиини» деп херек демдээ-биле шаңнаткан.

«Тываның агаар оруктары» ААН-ниң администрациязы болгаш коллективи хоочун ажилдакчы

Виктор Токур-оолович ТҮЛҮШҮҢ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.
ТУРУЗУКЧУЗУ: Тыва Республикасының Чааа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистри — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7777. Чагыг 110.

АГАР САНЬЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрткелинин Тыва девискээр эргелениге бүртүктүнген.

Бүртүктүрген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болуп. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.